

מכון ון ליר בירושלים

אסטרטגיות לקידום החברה הערבית בישראל

המלצות לפיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית בישראל

עורכים: ח'אלד אבו-עסבה ליבת אבישי

Recommendations for Advancing Socioeconomic Development in Arab Society in Israel

Editors: Khaled Abu-Asbah and Libat Avishai

עורכת מפיקה: שרה סורני
עורכת לשון: רונית טפיירו

© תש"ע, מכון ון ליר בירושלים

© 2009, The Van Leer Jerusalem Institute

חברי קבוצת העבודה בנושא פיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית בישראל

ויסאם אבו-אחמד, סטטיסטיקאי, משרד התמ"ת
מוחמד אבו-נסרה, מכון מסאר לתכנון וייעוץ חברתי; תלמיד לתואר מוסמך באוניברסיטת
בן-גוריון בנגב
ד"ר ח'אלד אבו-עסבה, ראש מכון מסאר לתכנון וייעוץ חברתי; מכון ון ליר בירושלים
כראם בלעום, מנהלת יחידת הנשים, המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי
מחמוד ח'טיב, מכללת עמק יזרעאל; דוקטורנט באוניברסיטת תל-אביב
פרופ' עזיז חידר, מכללת דוד ילין; אוניברסיטת אלקודס; מכון ון ליר בירושלים
ד"ר רמזי חלבי, אוניברסיטת תל-אביב
פרופ' ראסם ח'מאיסי, אוניברסיטת חיפה; מכון ון ליר בירושלים
פייסל מחאג'נה, מנהל היחידה העסקית, המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי
עו"ד מוחמד סיד אחמד, האוניברסיטה העברית בירושלים
איימן סייף, מנהל הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי, משרד ראש הממשלה
יאסר עואד, מנהל פרויקט ייצוג הולם והעדפה מתקנת, סיכוי - העמותה לקידום שוויון אזרחי

מנהל הפרויקט

ד"ר ח'אלד אבו-עסבה

יועץ אקדמי

הרב פרופ' נפתלי רוטנברג

עורכת

ליבת אבישי

רכזת הפרויקט

אסמהאן מסרי-חרזאללה

קבוצת העבודה בנושא פיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית בישראל

רשימת ניירות העבודה

ויסאם אבו־אחמד

פעילות התנדבותית כמשאב חברתי וכלכלי באוכלוסייה הערבית
בישראל: בין היצע לביקוש

מוחמד אבו־נסרה

יזמות עסקית משותפת ליהודים ולערבים בישראל

ד"ר ח'אלד אבו־עסבה

חסמים והטיות בשלבי המיון, ההערכה וההשמה של אקדמאים
ערבים המועמדים לעבודה בתעשיות טכנולוגיות עתירות ידע
במגזר הפרטי בישראל

פרופ' עזיז חידר

פיתוח כלכלי בקרב אזרחי ישראל הערבים

פרופ' ראסם ח'מאסי

היערכות ציבורית ופרטית לפיתוח משק המגורים בקרב
האוכלוסייה הערבית בישראל

תוכן העניינים

7	א. תקציר
9	ב. פתח דבר
10	ג. מבוא
13	ד. קבוצת העבודה בנושא פיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית בישראל: הנחות יסוד
15	ה. סוגיות עיקריות ומוקדים לפעולה
36	ו. המלצות
42	ז. רשימת מקורות

חבורת זו עוסקת בפיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית בישראל, והיא מסכמת את פירותיה של קבוצת עבודה שפעלה בנושא זה בשנת 2008 במכון ון ליר בירושלים. זו החבורת הרביעית והאחרונה בסדרת חבורות המסכמות את תוצריו של פרויקט אסטרטגי רב-שנתי במכון ון ליר, שעניינו קידום החברה הערבית בישראל בתחומי החינוך, ארגוני החברה האזרחית, המנהיגות והפיתוח החברתי-כלכלי. החבורת מבוססת על ניירות עבודה שכתבו חברי הקבוצה בתום פעילותה, ומשולבות בה תובנותיהם, עמדותיהם והמלצותיהם (ראו רשימת ניירות העבודה בפתח החבורת). הקבוצה היתה מורכבת מאנשי אקדמיה ומחקר, נושאי תפקידים בגופי ממשל ומומחים בארגוני החברה האזרחית העוסקים בסוגיות כלכליות וחברתיות הנוגעות למיעוט הערבי בישראל. כל חברי הקבוצה היו מומחים ואנשי מקצוע רלוונטיים מקרב הציבור הערבי בישראל.

קבוצת העבודה פעלה על פי הנחות היסוד המרכזיות האלה:

➤ הציבור הערבי בישראל חלש מבחינה חברתית וכלכלית. זהו ציבור שחוזה הדרה רבת שנים מהפיתוח הכלכלי בישראל.

➤ חסמים פנים-מגזריים וחוץ-מגזריים מעכבים את פיתוחו החברתי והכלכלי של המגזר הערבי בישראל.

➤ היעדר פיתוח חברתי וכלכלי של האוכלוסייה הערבית בישראל משמעו בזבוז משאבים אנושיים וכלכליים החיוניים לשגשוגה ולצמיחתה של מדינת ישראל.

➤ הפערים החברתיים והכלכליים המתמשכים בין האזרחים הערבים לאזרחים היהודים בישראל גורמים לתסכול גובר בקרב האוכלוסייה הערבית ותורמים להתדרדרות היחסים בין שתי האוכלוסיות.

➤ המפתח לקידום האוכלוסייה הערבית בישראל טמון באסטרטגיה דו-מסלולית: מצד אחד עידוד ההשתלבות של אזרחים ערבים בשוק העבודה ובמשק הישראלי, ומצד אחר הנעת דינמיקה כלכלית בתוך המגזר הערבי שתטפח יזמות ותביא לשיפור כישורי העובדים ולהגברת התפוקה הכלכלית.

➤ ההתמודדות עם סוגיית הפיתוח החברתי והכלכלי של האוכלוסייה הערבית בישראל היא באחריותם של גורמי ממשל, של השלטון המקומי, של אישים וארגונים (ערביים ויהודיים) במגזר העסקי, של ארגוני החברה האזרחית, ושל הציבור הערבי עצמו.

הקבוצה עסקה בארבע סוגיות שלדעת חברה יש לטיפול בהן חשיבות אסטרטגית בקידום מצבו החברתי-כלכלי של הציבור הערבי בישראל, ושעל אף חשיבותן הן לא נדונו ולא נותחו עד כה במידה מספקת:

➤ קשיים שמועמדים בני המגזר הערבי נתקלים בהם בשלבי המיון, ההערכה וההשמה בתעשיית ההיי טק במגזר הפרטי.

➤ משק מגורים בלתי מפותח ובלתי הולם בקרב האוכלוסייה הערבית.

➤ חסמים המעכבים יזמות עסקית משותפת בין יהודים לערבים.

➤ היעדר מיצוי וחוסר פיתוח של הפעילות ההתנדבותית כמשאב חברתי-כלכלי בחברה הערבית.

חברי הקבוצה התוו כמה המלצות והצעות לפעולה כדי להתמודד עם סוגיות אלו, ולהלן העיקריות שבהן:

- ✚ קיום סדנאות הכנה מקצועיות ומעשיות לערבים בעלי השכלה במקצועות הקשורים לענף ההיי טק, בנושא הגשת מועמדות לעבודה בחברות היי טק.
- ✚ פיתוח והקמה של שכונות מגורים חדשות ביישובים ערביים, שמאופיינות בבנייה רוויה (דירות) ובתכנון שתומך בשלבי המעבר ממגורים במשפחות מורחבות למגורים במשפחות גרעיניות.
- ✚ הקמת קרן פיתוח ציבורית שתיתן הלוואות ומענקים לרשויות מקומיות ערביות כמימון ביניים לשם פיתוח תשתיות ושירותים נאותים בסביבות המגורים החדשות.
- ✚ הגמשת הקריטריונים לקבלת משכנתאות וסיוע כספי לצורכי דיור בעבור זוגות צעירים בני החברה הערבית, ובכלל זה התחשבות ברמת ההכנסה השנתית הכוללת של בני הזוג ולא בהכנסה החודשית בלבד, והענקת הטבות מקום ומשכנתאות מיוחדות למעוטי יכולת.
- ✚ הקמת יחידת מטה לקידום שיתוף הפעולה הכלכלי בין יזמים ערבים ליזמים יהודים. היחידה תפעל במסגרת הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי בישראל, שהוקמה לאחרונה במשרד ראש הממשלה.
- ✚ הקמת ארגון ייעודי שתפקידו להניע, לפתח ולתאם את הפעילות ההתנדבותית בחברה הערבית בישראל, בין השאר על ידי קישור בין מתנדבים פוטנציאליים לבין מוקדים בחברה הערבית שבהם נחוץ סיוע התנדבותי.

בחברת זו מוצג סיכום של עבודת הקבוצה בנושא פיתוח כלכלי וחברתי של החברה הערבית בישראל. הקבוצה פעלה בשנת 2008 במסגרת פרויקט אסטרטגי רחב במכון ון ליר בירושלים, שעניינו קידום החברה הערבית בישראל בתחומים כגון חינוך, החברה האזרחית, מנהיגות ופיתוח חברתי-כלכלי. החוברת היא הרביעית והאחרונה בסדרת חוברות המסכמות את תוצריו של הפרויקט. היא מבוססת על ניירות עבודה שכתבו חברי הקבוצה בתום פעילותה, ומשולבות בה תובנותיהם, עמדותיהם והמלצותיהם. החוברת נפתחת במבוא ובו סקירה קצרה של מצבה החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית בישראל. לאחר מכן מפורטות הנחות היסוד שהדריכו את עבודת הקבוצה, ואחר כך מתוארים הסוגיות והתחומים המרכזיים שבהם התמקדה. לבסוף מפורטים המלצות הקבוצה והצעדים המעשיים שהתוודתה.

קבוצת העבודה בנושא פיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית בישראל היא האחרונה בקבוצות שהוקמו במסגרת הפרויקט שעניינו קידום החברה הערבית בישראל. מטרתה היתה להעמיק בניתוח ובהבנה של המכשולים הניצבים בדרכה של האוכלוסייה הערבית ומעכבים את פיתוחה החברתי והכלכלי, ולהציע רעיונות וצעדים יישומיים להתמודדות עמם. הקבוצה מנתה שנים-עשר חברים, ופעלה בליווי אקדמי וארגוני של מכון ון ליר בירושלים. כל חברה היו ערבים אזרחי מדינת ישראל. הרכבה המקצועי היה מגוון וכלל אנשי אקדמיה ומחקר, נושאי תפקידים בגופי ממשל ומומחים בארגוני החברה האזרחית העוסקים בסוגיות כלכליות וחברתיות הנוגעות למיעוט הערבי בישראל. פעילות הקבוצה שילבה דיונים פתוחים וכתיבת ניירות עבודה (ראו הרשימה בפתח החוברת).

אנו מודים להנהלת מכון ון ליר בירושלים על שתמכה, עודדה והעמידה משאבים שאפשרו את עבודת הקבוצה. תודה גם למגבית היהודית המאוחדת – הפדרציה של ניו־יורק, על תמיכתה המתמשכת בפרויקט; לרב פרופ' נפתלי רוטנברג על עזרתו בליווי עבודתה של הקבוצה; ולגב' שרה סורני, לגב' יונה רצון ולגב' רונית טפירי ממחלקת הפרסומים במכון ון ליר בירושלים. לבסוף, תודתנו נתונה לגב' אסמהאן מסרי־חרזאללה, רכזת הפרויקט.

ח'אלד אבו־עסבה ליבת אבישי

רבות כבר נכתב על האתגרים הניצבים לפני החברה הערבית בישראל בתחום החברתי והכלכלי. ישנם פערים מתמשכים, שמקצתם אף הולכים ומעמיקים, בין החברה הערבית לחברה היהודית, ולמרות השיפור היחסי ברמת ההשכלה והבריאות וברמת החיים הכללית, שוליותו וחולשתו החברתית והכלכלית של הציבור הערבי במדינת ישראל עודן ניכרת.¹

מבחינה דמוגרפית ומרחבית, למרות גידולה הרב של האוכלוסייה הערבית מאז קום המדינה, רובה ככולה ממשיכה לחיות באותם מרחבים גיאוגרפיים ובאותם יישובים בגליל, במשולש ובנגב.² מרבית היישובים הערביים והרשויות המקומיות הערביות מדורגים באשכולות החברתיים הנמוכים בישראל.³

מבחינה תעסוקתית, שיעור ההשתתפות בכוח העבודה האזרחי בקרב ערבים בני 15 ומעלה עמד על כ־40% בשנת 2006, לעומת כ־60% בקרב האוכלוסייה היהודית (מנאע 2008, 23; סייף 2009). רמת השכלה נמוכה עדיין מאפיינת את מרבית כוח העבודה הערבי: בשנת 2004, 73.6% מכוח העבודה הערבי היו בעלי השכלה של עד 12 שנות לימוד (מנאע 2008, 74). האוכלוסייה הערבית נמצאת ברובה בדרגים הנמוכים של סולם התעסוקה בישראל.⁴ מבחינת משלח יד, כמחצית מהמועסקים הערבים בשנת 2004 השתייכו לקטגוריית העובדים המקצועיים, לעומת 15% בלבד מן המועסקים היהודים (שם). רוב המועסקים הערבים (כ־65%) עבדו ב־2004 בארבעה ענפים עיקריים: תעשייה, בנייה, מסחר וחינוך (שם). שיעור האזרחים הערבים המועסקים בשירות המדינה בישראל עומד על כ־6% בלבד (עואד 2006; מרנדה 2008).

הזדמנויות התעסוקה בעבור משכילים ערבים בשוק העבודה הכללי-ישראלי והפנים-ערבי כאחד מוגבלות בהשוואה להזדמנויות הפתוחות לפני משכילים יהודים (גרא 2005; גולדשטיין 2007). שיעור המשכילים הערבים המועסקים במקצועות הניהול זעום (גרא 2005). יתרה מזו, שכר העבודה של אקדמאים ערבים נמוך בכ־35% משכרם של אקדמאים יהודים (סייף 2009). ענפי החשמל, המים, ההיי טק, הבנקאות, הביטוח והפיננסים מעסיקים מעט מאוד עובדים ערבים (זליכה 2008; מנאע 2008, 75).

שיעור השתתפות של נשים ערביות בכוח העבודה בישראל עומד על פחות מ־20%, לעומת כ־50% בקרב הנשים היהודיות (ברודט 2008; סייף 2009). כמו כן, שיעור הנשים האקדמאיות הערביות שאינן משתתפות בכוח העבודה כפול מהשיעור הזה בקרב אקדמאיות יהודיות (סייף 2009). שיעור ההשתתפות הנמוך של נשים ערביות בכוח העבודה האזרחי הוא חסם של ממש בפני הציבור הערבי בישראל ומעלה את תחולת העוני בקרבם.⁵

באשר לשיעורי האבטלה, בשנת 2004 עלה שיעור האבטלה הרשמי בקרב האוכלוסייה הערבית והגיע לכ־12% (מיעארי 2008; מנאע 2008). שיעור הבלתי מועסקים הגבוה ביותר בשנה זו נרשם בקרב בעלי ההשכלה הנמוכה

1 חידר 2005; חידר 2008; מנאע 2008; 2008; סייף 2009.
2 כ־100 יישובים בגליל ובמשולש עדיין מאכלסים את רוב האזרחים הערבים בישראל (מנאע 2008).
3 חמאסי 2008; מנאע 2008; סייף 2009.
4 גרא 2005; בליקוף 2008; ברודט 2008.
5 גולדשטיין 2007; אבו־בקר 2008; חליחל 2008; מנאע 2008; סייף 2009. ראוי לציין כי חוברת זו אינה עוסקת בשילובן של נשים ערביות בשוק העבודה בישראל. ואולם, אין בכך כדי להמעיט בחשיבותו של נושא זה לקידומה החברתי והכלכלי של החברה הערבית בפרט ושל החברה הישראלית בכלל. אכן, סוגיה זו זוכה להתייחסותם של גורמים ממשלתיים ואזרחיים רבים בישראל.

(מנאע 2008, 75). מספרם של הערבים המובטלים לטווח ארוך הולך וגדל: כ־55% מהמובטלים הערבים בשנת 2004 היו חסרי עבודה במשך שנה ויותר.⁶

מדדים שונים של רמת הכנסה ורמת חיים של החברה הערבית בישראל מספקים עדות נוספת לחולשתה החברתית-כלכלית של חברה זו. בשנת 2004, יותר מ־60% ממשקי הבית הערביים נמצאו בשלושה עשירוני ההכנסה הנמוכים בישראל לפי מדד ההכנסה הפנויה. כמחצית ממשקי הבית הערביים חיים מתחת לקו העוני (בליקוף 2008; מנאע 2008, 23). כמעט 60% מהילדים הערבים חיים מתחת לקו העוני, לעומת 24% מהילדים היהודים. ההכנסה החודשית ברוטו של משקי הבית הערביים בשנת 2004 היתה 7,755 ש"ח בממוצע, לעומת 11,776 ש"ח במשקי הבית היהודיים (מנאע 2008, 122). שיעור התוצר לנפש בציבור הערבי הוא כ־40% בלבד משיעור התוצר הממוצע לנפש בישראל (סדן וחלבי 2008).

מן ההיבט הבריאותי, האזרחים הערבים בישראל חולים יותר במחלות כרוניות מן האזרחים היהודים, ומאופיינים באורח חיים לא בריא.⁷ שירותי הבריאות נגישים פחות לאוכלוסייה הערבית ורמתם נמוכה יחסית לשירותי הבריאות ביישובים היהודיים.⁸ שיעור תמותת התינוקות והילדים מפגיעות שונות בקרב האוכלוסייה הערבית כפולים מן השיעור הזה בקרב האוכלוסייה היהודית.⁹

שנים רבות הדירה מדיניות הממשלה את החברה הערבית מתחום הכלכלה והפיתוח, וחברה זו לא נהנתה מפרות הצמיחה של המשק הישראלי (בוימל 2007). אמנם, סקירת ענפי הכלכלה מלמדת על פעילות כלכלית מגוונת בקרב הציבור הערבי בישראל, אך תפוקותיה של פעילות זו נמוכות, ואין בה די להביא להתפתחות כלכלית של מגזר זה (חידר 2005; סדן 2006). גורמים רבים תרמו לנחיתות החברתית והכלכלית המתמשכת של הציבור הערבי בישראל: הקצאות מעטות ולא מספקות של מרחבים ציבוריים לפיתוח ולהקמה של אזורי תעשייה ומסחר ביישובים ערביים; היעדר תקציב לפיתוח תשתיות הולמות ביישובים הערביים (כגון מערכות חשמל, מים וביוב, כבישים ומבני ציבור); חוסר נגישות של הציבור הערבי למוקדי העוצמה וקבלת ההחלטות בתחום הכלכלי; חוסר הכשרה מקצועית וטכנולוגית מתקדמת לשם התאמת כוח האדם הערבי למגמות המשתנות בכלכלה ובשוק העבודה; ויחסים מתוחים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית.¹⁰ לאמיתו של דבר נוצרו בישראל כלכלה חצויה ובלתי שוויונית על רקע לאומי, ושוק עבודה המאופיין בחלוקה על בסיס אתני (Carmi and Rosenfeld 1992; 2005; חידר 2005).

בשנים האחרונות גוברת ההסכמה בקרב כלכלנים וחוקרים כי המצב החברתי-כלכלי הירוד של החברה הערבית אינו נוגע רק לאזרחים הערבים; הפערים הגדולים בין הערבים ליהודים פוגעים ביכולת הצמיחה של המשק הישראלי כולו.¹¹ הערבים הם כ־20% מכלל אוכלוסיית המדינה וכ־12% מכלל המועסקים בשוק העבודה הישראלי, אך הם מייצרים כ־8% בלבד מהתוצר הלאומי הגולמי. מדובר באי־מיצוי של משאב אנושי בעל ערך רב (זליכה 2008), ובמונחים כלכליים בהפסד של מיליארדי שקלים בשנה (פארס 2008).

6 גרא 2005; מיעארי 2008, 331; מנאע 2008; סייף 2009.

7 שיעור המעשנים בקרב גברים ערבים גבוה, פעילות גופנית אינה שכיחה בציבור הערבי ואין מודעות מספקת להרגלי תזונה בריאים (מחמוד 2008; מנאע 2008).

8 דאוד 2008; מחמוד 2008; מנאע 2008. מלבד נצרת אין ביישובים הערביים בישראל בתי חולים (שם).

9 מחמוד 2008; מנאע 2008; יסעור בית־אור 2009.

10 אבו־עסבה 2005; חידר 2005; ברודט 2008.

11 הלר 2002; ברודט 2008; זליכה 2008; סדן וחלבי 2008; ספיבק 2008; פארס 2008.

שיעור ההשתתפות הכללי בכוח העבודה האזרחי בישראל נמוך בהשוואה בינלאומית (בנק ישראל 2006, 175). הפער בין שיעור המועסקים בפועל בישראל לשיעורם במדינות מפותחות עומד על כ-12%. משמעות הדבר אובדן של כ-9 מיליארד ש"ח בשנה (הלר 2002).¹² ישנם כלכלנים הסבורים כי הדרך הקלה והיעילה ביותר להשיג רמת חיים אירופית במדינת ישראל היא באמצעות עידוד הצמיחה הכלכלית של המגזר הערבי בישראל (זליכה 2008א, 75). הגדלת שיעור ההשתתפות של האזרחים הערבים בענפי הייצור ובשוק העבודה תביא לגידול ניכר בהכנסה לנפש בחברה הערבית, ותצמצם את שיעורי העוני בחברה הערבית בפרט ובחברה הישראלית בכלל (פארס 2008). הצמיחה הכלכלית של המגזר הערבי בישראל תניב אפוא פרות חברתיים וכלכליים בעבור מדינת ישראל כולה (זליכה 2008ב).

לנוכח נתונים אלו ביקשו חברי קבוצת העבודה לזהות את החסמים שעומדים לפני פיתוחה החברתי והכלכלי של החברה הערבית בישראל ולנתח את הסוגיות העולות מהם. בפרק הבא יפורטו הנחות היסוד של הקבוצה, ולאחר מכן יתוארו הסוגיות העיקריות והמוקדים לפעולה.

12 מומחים העריכו כי היה מתקבל אומדן גדול עוד יותר של האובדן, כ-18 מיליארד ש"ח בשנה, אילו הושוותה ישראל למדינות OECD (הלר 2002).

החברה הערבית בישראל: הנחות יסוד

בראש ובראשונה נקבע שחברי קבוצת העבודה צריכים להיות מומחים ואנשי מקצוע רלוונטיים מקרב הציבור הערבי בישראל, הערים לצרכים, לדפוסים ולקשיים המאפיינים את החברה הערבית כיום. כמו כן נקבעו כמה הנחות יסוד שהדריכו את הקבוצה בעבודתה:

➤ הציבור הערבי בישראל חלש מבחינה חברתית וכלכלית. מדובר בציבור שהודר במשך שנים רבות מהפיתוח הכלכלי של המשק הישראלי ותרומתו לכלכלה רחוקה ממשקלו באוכלוסייה ומן היכולות הטמונות בו. חולשתה הכלכלית והחברתית של האוכלוסייה הערבית באה לידי ביטוי במאפייני כוח העבודה, ברמת ההכנסה הממוצעת, בשיעורי העוני והאבטלה ובמדדי איכות החיים והבריאות.

➤ ישנם חסמים פנימיים וחיצוניים המעכבים את פיתוחו החברתי והכלכלי של המגזר הערבי בישראל. זיהוי החסמים המרכזיים הוא שלב חשוב בתכנון אסטרטגי ויישומי לשיפור מצבו של מגזר זה.

➤ היעדר פיתוח חברתי וכלכלי של האוכלוסייה הערבית משמעו בזבוז משאבים אנושיים וכלכליים החיוניים לשגשוגה ולצמיחתה של מדינת ישראל. מכאן שפיתוח החברה הערבית הוא אינטרס כלל-ישראלי.

➤ הפערים החברתיים והכלכליים המתמשכים בין האזרחים הערבים לאזרחים היהודים בישראל גורמים לתסכול גובר בקרב האוכלוסייה הערבית ותורמים להתדרדרות היחסים בין שתי האוכלוסיות. לקידום הכלכלי של הציבור הערבי בישראל תהיה אפוא השפעה חיובית על המרקם החברתי בישראל.

➤ ההתמודדות עם סוגיית הפיתוח החברתי והכלכלי של האוכלוסייה הערבית בישראל נמצאת באחריותם של גורמי ממשל ברמה הארצית, של השלטון המקומי הערבי, של אישים וארגונים (ערביים ויהודיים) במגזר העסקי הפרטי, של מנגנונים בחברה האזרחית הערבית בפרט והישראלית בכלל, ושל הציבור הערבי עצמו.

➤ המפתח לקידום חברתי וכלכלי של האוכלוסייה הערבית טמון בגישה דו-מסלולית המורכבת משני נתיבי פעולה מקבילים: מצד אחד עידוד ההשתלבות של אזרחים ערבים בשוק העבודה ובמשק הישראלי, ומצד אחר הנעת דינמיקה כלכלית בתוך המגזר הערבי שתיצור הזדמנויות חדשות ליזמות, לשיפור יכולות וכישורים ולתפוקה כלכלית מוגברת.

מאחר שהגישה הדו-מסלולית שימשה מסד אסטרטגי מרכזי לעבודת הקבוצה נרחיב עליה בכמה מילים: את המודל הדו-מסלולי לפיתוח חברתי-כלכלי של החברה הערבית פיתח לפני כמה שנים חבר קבוצת העבודה, פרופ' עזיז חידר (2006). על פי המודל, תהליך ההשתלבות של האזרחים הערבים במשק הישראלי צריך לכלול חמישה רכיבים מרכזיים: (א) העלאת שיעורי ההשתתפות של הציבור הערבי בכוח העבודה האזרחי; (ב) העלאת שיעורי ההכנסה מעבודה; (ג) שיפור רמת ההכשרה של כוח העבודה הערבי מתוך דגש על מקצועות טכנולוגיים וניהוליים; (ד) העלאת שיעור ההשתתפות של נשים ערביות בכוח העבודה האזרחי; (ה) אכיפה יעילה יותר של החוק, שתבטיח שמעסיקים ישלמו לעובדיהם הערבים שכר מינימום לפחות.

באשר להנעת הדינמיקה הכלכלית בתוך המגזר הערבי, פעולה זו תכלול שלושה רכיבים בסיסיים: (א) גיבוש תוכניות פיתוח נפרדות ליישובים ערביים גדולים מחד גיסא ולמרחבים משותפים בין מקבצי יישובים קטנים מאידך גיסא; (ב) עידוד ופיתוח של עסקים מגוונים בכל התחומים ובכל ההיקפים, בדגש על תחומי הבינוי, התיירות והתחבורה;¹³ (ג) פיתוח התעשייה והקמת אזורי תעשייה עם תשתיות הולמות.¹⁴

13 בשל תהליכי הפרטה שחלו בענף התחבורה בישראל, כיום קל יותר ליזמים ערבים לקבל זיכיונות להפעלת קווי תחבורה שונים. כבר עכשיו ענף התחבורה מעסיק מספר לא מבוטל של עובדים במגזר הערבי.

14 במודל מוצעים כמה צעדים להשגת יעדים אלו, בין השאר הגברת שיתוף הפעולה הכלכלי בין רשויות מקומיות ערביות סמוכות זו לזו; עידוד צריכת תוצרתה של התעשייה הערבית המקומית; עידוד תיירות פנים בקרב בתי ספר ובקרב קבוצות ופרטים בתוך המגזר הערבי; שיפור איכות המוצרים בתעשייה הערבית מתוך הישענות על יכולות קיימות בייצור של חומרי בניין ושל מוצרי עץ ואלומיניום, ובתיעוש של תוצרת חקלאית ומזון; עידוד ההשקעה של יזמים ערבים פרטיים בהקמת מבני תעשייה; ותמיכה בהקמת עסקים ערביים קטנים ובינוניים שאינם זקוקים לשטחי קרקע נרחבים ולתשתיות מורכבות.

על בסיס הנחות היסוד שתוארו, חברי הקבוצה התמקדו במיפוי ובהערכה של ארבעה תחומים שטרם נדונו ונותרו באופן מספק, ושלדעתם הטיפול בהם יביא לשיפור מצבה הכלכלי והחברתי של האוכלוסייה הערבית בישראל:

➤ קשיים שמועמדים בני המגזר הערבי נתקלים בהם בשלבי המיון, ההערכה וההשמה בתעשיית ההיי טק במגזר הפרטי.

➤ משק מגורים בלתי מפותח ובלתי הולם בקרב האוכלוסייה הערבית.

➤ חסמים המעכבים יזמות עסקית משותפת בין יהודים לערבים.

➤ היעדר מיצוי וחוסר פיתוח של הפעילות ההתנדבותית כמשאב חברתי-כלכלי בחברה הערבית.

בפרק הבא יפורטו המלצות הקבוצה, אך תחילה נתאר את פני הדברים בתחומים אלו על פי הערכתה.

1. קשיים שמועמדים בני המגזר הערבי נתקלים בהם בשלבי המיון, ההערכה וההשמה בתעשיית ההיי טק במגזר הפרטי

ענפי המדע והטכנולוגיה העילית נחשבים לתחום מוביל בהתפתחות הכלכלה המקומית והגלובלית. תעשיית ההיי טק נחשבת לחוד החנית, למנוע הצמיחה הלאומי ולענף מרכזי בהתפתחות הכלכלה.¹⁵ המשק ושוק העבודה בישראל מתמחים יותר ויותר בתעשיות מתקדמות ועתירות הון אנושי, והעובדים בתעשיות אלו זוכים לשכר ולמעמד חברתי-כלכלי גבוהים יחסית. צמיחתו של ענף זה בישראל מואצת – בשנת 2005 הועסקו בתעשיית ההיי טק בישראל כ-195,000 שכירים.¹⁶ הדבר הוביל לשינויי מגמה בשוק העבודה: מצד אחד גוברת הדרישה לעובדים בעלי כישורים והשכלה בתחומים רלוונטיים, ומצד אחר מצטמצמת הדרישה לכוח עבודה לא משכיל, ועקב כך מעמדו מתדרדר.¹⁷ אך בעוד הכלכלה הישראלית הולכת ומתבססת על תעשיות מתקדמות, פעילותה הכלכלית של האוכלוסייה הערבית ממשיכה להתבסס על תעשיות מסורתיות ועל ענפים שאינם עתירי הון אנושי.¹⁸

ענף ההיי טק בישראל הוא דוגמה מובהקת לאי-שוויון בין יהודים לערבים (זליכה 2008א, 76); בלי ספק, ההשתלבות הבלתי מספקת של כוח העבודה הערבי בכלל ושל אקדמאים ערבים בפרט בשוק העבודה בישראל באה בו לידי ביטוי בולט. המגזר הערבי כמעט שאיננו מיוצג בענף זה ואינו שותף לפרות הצמיחה שלו. שיעור זעום ביותר מקרב אזרחי ישראל הערבים מועסק בענף ההיי טק: בשנת 2005 הועסקו בו רק כ-6,000 שכירים

15 קרמר 2004; עואד 2006; זליכה 2008א. בתחום ההיי טק נכללים ענפי תעשייה כגון ציוד תקשורת אלקטרוני; ציוד תעשייתי לבקרה; ציוד רפואי ומדעי; רכיבים אלקטרוניים; מכונות למשרד, לחשבונאות ולמחשבים; וכלי טייס. כן נכללים בו ענפי שירותים כגון תקשורת; שירותי מחשב ומידע; ומחקר ופיתוח (עואד 2006; בנק ישראל 2006). חשוב לציין שענף ההיי טק הוא דינמי מאוד ולעתים נקלע למשברים עמוקים, היוצרים תנודתיות גבוהה ואי-יציבות תעסוקתית בענף (עואד 2006).

16 בנק ישראל 2006; עואד 2006; זליכה 2008א.

17 בישראל ישנם למעשה שוקי עבודה נפרדים למשכילים וללא משכילים. בין שוקי עבודה אלה פער גדול בשיעורי התעסוקה, האבטלה והשכר (בנק ישראל 2006).

18 סופר ואחרים 1995; שליט 2002; Sofer and Schnell 2000.

ערבים – 2.7% מכלל השכירים הערבים במשק הישראלי, לעומת 10% מכלל השכירים היהודים שמועסקים בענף זה (עואד 2006, 40).

ישנם שני גורמים מרכזיים, שקשורים זה בזה, להשתלבותם המוגבלת של ערבים משכילים בתעשיית ההיי טק הישראלית. הגורם הראשון הוא פנים-מגזרי ונוגע לדפוסי הלימוד וההשכלה הגבוהה בקרב צעירים ערבים. הגורם השני חיצוני וקשור לחסמים הניצבים לפני אקדמאים ערבים בשוק העבודה הכלל-ישראלי.

תחומי הלימוד וההתמחות של צעירים וצעירות ערבים בישראל קשורים הדוקות לנחיתותו החברתית-כלכלית של המיעוט הערבי. העלייה שחלה ברמת ההשכלה של ציבור זה סייעה להעצמתו ולשיפור ברמת חייו הכוללת, אך לא במידה מספקת.¹⁹ יכולתם של אקדמאים ערבים לתרגם את חינוכם והשכלתם למעמד תעסוקתי הולם ולהכנסה טובה יותר מוגבלת (סדן 2006; חאג' יחיא 2007). אקדמאים ערבים הודרו מאז ומעולם מענפי משק ומתחומי תעסוקה מרכזיים בישראל, כגון שירות המדינה, חברות ציבוריות, ענף התקשורת, מוסדות פיננסיים, התעשייה הכימית והביולוגית והתעשיות הצבאיות והביטחוניות.²⁰ הדרה זו יצרה חוסר אמון, תסכול וחשש בקרב הערבים, בעיקר הצעירים והמשכילים שבהם, בכל הנוגע לסיכוייהם להשתלב במשק הישראלי (גרא 2005; זליכה 2008); ואילו הזדמנויות התעסוקה בשוק העבודה הערבי המקומי נותרו מוגבלות, הן מבחינת המגוון והן מבחינת ההיקף (גרא 2005). לנסיבות אלה שתי השלכות משמעותיות מבחינת הצעירים והמשכילים הערבים:

ראשית, בחירת תחומי הלימוד נעשית בעיקר על פי שיקולי תעסוקה ריאליים ולא דווקא על פי נטיות הלב, הכישרון או מגמות הכלכלה הישראלית והגלובלית (יוגב ואילון 2000). הצעירים הערבים נוטים אפוא ללמוד בפקולטות למדעי הרוח ולמדעי החברה, במטרה לעסוק בהוראה, בראיית חשבון, בפקידות ובשירותים חברתיים בתוך המגזר הערבי.²¹ כמו כן הם נוטים ללמוד מקצועות חופשיים ועצמאיים, כגון רפואה, משפטים, הנדסה ומקצועות עזר רפואיים, שלהם יש ביקוש יחסי בשוק העבודה הערבי.²² בשנת הלימודים 2004/5 כ-60% מהסטודנטים הערבים באוניברסיטאות בישראל למדו בפקולטות למדעי הרוח והחברה (מנאע 2008, 159).²³ רק 11% מהסטודנטים הערבים למדו מתמטיקה, מדעי הטבע או חקלאות – לעומת 18.3% מהסטודנטים היהודים (שם).

שנית, ישנו פער בולט ומתמשך בין המשכיל הערבי למשכיל היהודי בכל הנוגע לסיכויים לעסוק במשלח יד ההולם את ההשכלה (גרא 2005, 231; חידר 2005). בהיעדר הזדמנויות תעסוקה מתאימות, משכילים ערבים רבים פונים בליט ברירה לתחום ההוראה במגזר הערבי: בשנת 2001 סיכויי של משכיל ערבי לעסוק בהוראה בגני ילדים ובבתי ספר יסודיים היו גבוהים פי חמישה מסיכויי של משכיל יהודי בעל אותם מאפיינים (גרא 2005). עקב כך, למשכילים הערבים ייצוג יתר בולט מאוד במקצועות ההוראה: 45% מבוגרי האוניברסיטאות הערבים עובדים במערכת החינוך הערבית (מוסטפא 2006, 113).

אם כן, מיעוט המועסקים הערבים בענף ההיי טק בישראל קשור בבסיסו הן לגורם הפנימי – תחומי הלימוד של הצעירים הערבים, והן לגורם החיצוני – הדרת המשכילים הערבים מענף זה (זליכה 2008). מצד אחד, שיעור הסטודנטים הערבים לתואר ראשון ושני במדעים מדויקים²⁴ באוניברסיטאות בישראל עודנו נמוך, בייחוד

19 מוסטפא 2006; 2007; Khattab and Ibrahim 2006.

20 מנאע 2008; 2008; Khattab 2003.

21 קרי ביישובים הערביים, ברשויות המקומיות הערביות, במערכת החינוך הערבית ובארגונים שמספקים שירותי רווחה ובריאות לאוכלוסייה הערבית.

22 גרא 2005; מוסטפא 2006; מנאע 2008.

23 ההבדל בין היהודים לערבים בולט במדעי הרוח: בשנת הלימודים 2004/5 למדו 35.4% מכלל הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות בישראל בפקולטה למדעי הרוח, לעומת 23.5% מכלל הסטודנטים היהודים (מנאע 2008, 159).

24 מדובר בתחומים כגון מתמטיקה, סטטיסטיקה, פיזיקה, כימיה, מדעי המחשב, הנדסת אלקטרוניקה, הנדסת חשמל והנדסת מכונות.

ביחס לשיעור הסטודנטים הערבים במדעי הרוח והחברה (מנאע 2008א), ומספר הסטודנטים הערבים שלומדים מקצועות היי טק מובהקים (קרי מדעי המחשב והנדסת אלקטרוניקה) נמוך אף יותר (זליכה 2008א). מצד אחר, המגזר הערבי אינו זוכה לטיפול ממוקד ומספק בעניין זה מצד הממשלה ומצד תעשיית היי טק עצמה. עד היום אין תוכנית ממשלתית מקיפה שמטרתה עידוד ההשכלה הרלוונטית של בני המגזר הערבי בישראל, שילובם בתחום ההיי טק והסבתם התעסוקתית לתחום זה (שם).

למרות התמונה המתוארת, ישנם סימנים לכך שהאוכלוסייה הערבית בישראל כיום מכירה יותר בחשיבותן של התעשיות עתירות הידע והטכנולוגיה בכלכלה הישראלית והעולמית, ומודעת יותר לשינויים במגמות הביקוש לעבודה בתחומים אלה ולתועלת הכלכלית העשויה לצמוח מההתמחות בהם (עואד 2006; מוסטפא ועראר [בהכנה]). הנה כמה נתונים המעידים על כך: ישנו גידול מתמיד בשיעור התלמידים בכיתות י"ב במערכת החינוך הערבית שלומדים בנתיב הטכנולוגי, מ-20.9% בשנת 1998 לכמעט 40% בשנת 2003 (עואד 2006, 38); שיעור התלמידים הערבים הלומדים באשכול מערכות עתירות מדע וידע גדל אף הוא, מ-10% בשנת 1998 ל-23.2% בשנת 2003 (שם); שיעור תלמידי כיתות י"ב בחינוך הערבי אשר זכאים לתעודת בגרות בענף הטכנולוגי ועומדים בדרישות הקבלה של האוניברסיטאות היה כ-62% בשנת 2003, ובאשכול מערכות עתירות מדע וידע היה שיעורם כ-88% (שם); בשנת 2005 היה שיעור הסטודנטים הערבים שלמדו לקראת תואר בהנדסה ובמדעים מדויקים 5%-6% (שם, 39).

כמו כן, בשנת הלימודים 2004/5 שיעור הסטודנטים הערבים לתואר שלישי במתמטיקה, במדעי הטבע, בחקלאות, בהנדסה ובאדריכלות היה דווקא גבוה משיעור הסטודנטים הערבים לתואר שלישי במדעי הרוח – 26% לעומת 20.8% (מנאע 2008א, 196). שינוי מגמה זה בקרב הסטודנטים הערבים לתואר שלישי עשוי להצביע על נטייה גוברת של ערבים בעלי תואר שני להמשיך את לימודיהם הגבוהים בתחום המדעים המדויקים על מנת להתאים את עצמם למגמות השוק הטכנולוגי המתקדם (מוסטפא ועראר [בהכנה]).

נתונים אלו מצביעים על רצון הולך וגדל של צעירים ומשכילים ערבים להשתלב בענף ההיי טק. הצעירים שבחרים ללמוד מדעים מדויקים ומקצועות בעלי זיקה מובהקת להיי טק נוקטים צעד שאינו רווח במגזר הערבי, מהלך שיש בו סיכון רב לנוכח הייצוג החסר של הערבים בענף זה.

למרות המגמות המתוארות, שיעור הערבים המועסקים בתעשיות ההיי טק בישראל, מתוך כלל השכירים בענף ומתוך כלל השכירים הערבים במשק, עודנו זעום. הדבר מעיד כי ישנם חסמים נוספים שניצבים לפני האקדמאים הערבים המבקשים להשתלב בתחום ההיי טק ובכך להיות "פורצי דרך" בעבור האוכלוסייה הערבית (עואד 2006). מחקר גישוש אמפירי שנעשה לאחרונה מלמד על מכשולים כבר בתהליך הגיוס והמיון של מועמדים לעבודה בענף ההיי טק, שמעכבים את השתלבותם של אקדמאים ערבים בעלי השכלה וכישורים הולמים בענף זה (אבו-עסבה 2008).²⁵

ישנן שתי אסטרטגיות בסיסיות לגיוס עובדים: "גיוס פנימי", כלומר איוש משרות על ידי עובדים שכבר מועסקים בארגון; ו"גיוס חיצוני", כלומר איוש משרות על ידי מועמדים מחוץ לארגון. חברי קבוצת העבודה התמקדו בגיוס החיצוני, הרלוונטי יותר לעניין הרחבת השתלבותם של אקדמאים ערבים בענף ההיי טק בישראל. כמה אמצעים מקובלים בגיוס זה הם פרסום באמצעי התקשורת; גיוס מתוך בתי ספר, אוניברסיטאות וחברות מתחרות; גיוס בשיטת "חבר מביא חבר"; וגיוס באמצעות חברות השמה וחברות כוח אדם (שטאובר 2002).²⁶ אמצעי הגיוס החיצוני העיקרי כיום במגזר הפרטי בכלל ובענף ההיי טק בפרט הוא פנייה אל חברות השמה. מקומן של חברות

25 המחקר נעשה בקרב הקבוצות האלה: אקדמאים ערבים שמועסקים בחברות היי טק בישראל; אקדמאים ערבים שלא הצליחו להשתלב בענף למרות השכלתם ההולמת את התחום; נציגים של חברות השמה; ונציגים של מחלקות משאבי אנוש בחברות היי טק בישראל.

26 חברות ההשמה מטפלות בתהליך הגיוס, המיון וההערכה של מועמדים. לעומת זאת, חברות כוח אדם אינן מסתפקות בתיווך בין המועמד למעביד אלא הן גם מעסיקות בפועל את העובדים.

אלה מרכזי וחלקן באיתור ובבחירה של מועמדים הולך וגדל. לחברות ההשמה תפקיד חשוב בעיצוב שוק העבודה מאחר שהן מתווכות בין המועמדים לבין מקומות עבודה גדולים ורבים. סינון המועמדים נעשה על ידיהן, וכך נחסכים לארגון המגייס משאבי ניהול (שם).

חברות ההשמה משתמשות במגוון שיטות וכלים כדי להעריך את מידת ההתאמה של המועמד לתפקיד ולארגון מסוימים, והן נוהגות לעשות שימוש משולב בכמה כלים כדי להשיג הערכות מהימנות ותקפות ככל האפשר (בר-חיים 1988). שני כלי המיון הרווחים ביותר הם מבחני הערכה וראיונות קבוצתיים או אישיים. מבחני ההערכה מורכבים ממבחני ידע ומיומנויות, מבחני כישורים, מבחני משכל, מבחני אישיות ומבחנים גרפולוגיים; ואילו הראיון נועד לזהות תכונות אישיות ולהעריך, וכן להשיג הבהרות ומידע נוסף, הן מצד המועמד והן מצד המעסיק. מקובל שהראיון יהיה מובנה, שיתייחס למצבים רלוונטיים למשרה המוצעת, ושייעשה בתנאים זהים לכל המראיינים ועל ידי יותר ממראיין אחד (בן שחר ובלר 1993).

חוקרים ומומחים בחנו את מידת התאמתם ואת השלכותיהם של מבחני ההערכה והמיון הרווחים ביחס לקבוצות מיעוט חברתיות ותרבותיות. מחקרים אחדים הראו כי הראיון הקבוצתי והאישי מאופיין בהטיות סובייקטיביות (כגון אפקט הרושם הראשוני ואפקט הרושם האחרון) מצד המראיינים והמראיינים כאחד, ובהטיות הנובעות מהאינטראקציה הבין-אישית (כגון דחייה או משיכה) בין המראיינים למראיינים (גלברדון וכרמי 1982). מחקרים אחרים הצביעו על הקושי לנסח מבחנים אוניברסליים, ללא הטיות תרבותיות, פסיכולוגיות, לשוניות ואתניות העוללות להשפיע לרעה על הישגיהם של בני מיעוטים.²⁷ כמו כן, מחקרים שבחנו את היעילות של מבחני IQ ומבחנים פסיכומטריים מקובלים הצביעו על פער בין הישגי חברי קבוצת הרוב לבין הישגי חברי קבוצות מיעוט במבחנים אלה.²⁸ תכנים ונושאים מסוימים, דוגמאות למיניהן, תיאורים מילוליים ומיומנויות נדרשות (למשל עמידה בלחץ של זמן) במבחני הערכה עשויים להיות בלתי מוכרים ולגרור לאי-נוחות בקרב נבחנים בני מיעוטים. עשויים לפעול גם לחצים פסיכולוגיים, כגון נוכחותו של בוחן ממין מסוים או מקבוצה חברתית-תרבותית מסוימת בשעת המבחן. בכוחן של הטיות אלה ואחרות להשפיע לרעה על ביצועיהם של בני קבוצות מיעוט חברתיות-תרבותיות במבחנים.²⁹

סוגיית ההטיות התרבותיות במבחני הערכה רלוונטית כמובן לדיונו, שכן לתלמידים הערבים קושי ניכר להתמודד בהצלחה עם המבחנים הפסיכומטריים הנדרשים לשם קבלה לאוניברסיטאות בישראל.³⁰ מנקודת מבט רחבה יותר, החוקר מרואן דוירי (2006) עומד על ההבדלים בין התרבות הערבית הקולקטיביסטית ובין התרבות המערבית האינדיבידואליסטית בהקשר זה. התרבות הערבית מעניקה חשיבות רבה מאוד לנומרות חברתיות, לדפוסי התנהגות מקובלים ולסנקציות של דחייה וענישה חברתית. לפיכך, פעולת החשיבה נתפסת בחברה הערבית כקשורה יותר לשליטה עצמית ולציות למוסכמות חברתיות, ופחות לחשיבה לוגית או למהירות מחשבה. בתרבות הערבית האדם הנבון הוא אפוא מי שיכול לשלוט בעצמו, לומר את הדברים המצופים ממנו ולנהוג על פי הערכים המקובלים בסביבתו החברתית והתרבותית (אלגאברי 2002; דוירי 2006). לעובדה זו יש חשיבות בכל הנוגע להישגים בבחינות מיון והערכה (בסיס 2009).

27 אורתר 1963; נבו 1976; Jensen 1969.

28 בלר 1994; וולונסקי 2005; Bowen and Cupples 1998.

29 נטען שההטיות משפיעות על מזרחים, על ערבים, על בני עיירות פיתוח ועל עולים חדשים. כמו כן, נטען כי המבחן הפסיכומטרי נכשל

בניבוי הצלחה בלימודים של תלמידים הבאים מרקע תרבותי וחברתי שונה מזה של מחברי המבחן (בלר 1994; וולונסקי 2005).

30 אבו-עסבה 2005; מנאע 2008; אבו-עסבה ואבישי 2009.

תהליך הגיוס, המיון וההערכה הנהוג בחברות ההיי טק בישראל מאופיין בהטיות ובמורכבויות שתוארו לעיל. למעשה, אפשר למנות תשעה חסמים מרכזיים בתהליך זה, שמקשים על ערבים בעלי השכלה וכישורים הולמים להתקבל לעבודה בענף. החסמים נחלקים לחסמים פנימיים, הקשורים למיומנויות של המועמדים הערבים ולמטענם האישי, החברתי, התרבותי והלשוני; ולחסמים חיצוניים, הקשורים להתנהלות חברות ההיי טק וחברות ההשמה המעורבות בתהליך.

אלו הם החסמים הפנימיים העיקריים:

➤ גיל צעיר. המועמדים הערבים צעירים יותר מן המועמדים היהודים; לפיכך הם נעדרים ניסיון חיים וניסיון תעסוקתי, ועקב כך מתקשים להוכיח ידע וכישורים רלוונטיים.

➤ שליטה לא מספקת בשפה. שליטה חלקית בעברית מקשה על המועמדים הערבים לבטא את עצמם, לתאר את יכולותיהם ולהעביר כראוי את המסרים שלהם בשלבי המיון וההערכה.

➤ ביטחון עצמי מעורער. המועמדים הערבים חווים חוסר ביטחון עצמי הנובע מחוסר ניסיון ומספקנות באשר לסיכוייהם להתקבל. ביטחונם המעורער עלול לגרום להם להציג את עצמם בצורה לא ראויה ולהתנהג באופן מרוחק ומתגונן כלפי הבוחנים וכלפי המועמדים האחרים, והדבר פוגע כמובן ברושם שהם מותירים.

➤ חוסר מידע וחוסר מיומנות בחיפוש עבודה. למועמדים הערבים חסרים מידע ומיומנויות שקשורים ליכולת לאתר הצעות עבודה רלוונטיות, להגיש מועמדות כמקובל, לעבור בהצלחה ריאיון אישי ולהצליח במבחני המיון. יש בידם מידע דל על שוק העבודה בישראל בכלל ועל שוק העבודה בענף ההיי טק בפרט; וידיעותיהם על המגוון, המהות וההיררכיה של התפקידים בעולם העסקי ובענף ההיי טק מעטות. אין להם די ניסיון במצבים כגון ריאיון עבודה או מבחני מיון הקצובים בזמן; מיומנויותיהם בשיווק עצמי אינן מפותחות; והם מוזנים מהמידע הכלכלי הדל שנמסר בכלי התקשורת הערביים.

➤ הבדלים תרבותיים. הקודים התרבותיים הנבדלים עשויים לגרום לפירוש מוטעה של התנהגות המועמדים בזמן ריאיון. שפת הגוף, מחוות הנימוס וטון הדיבור עשויים להתפרש שלא כהלכה ולגרום לתחושות עלבון, דחייה וחוסר שביעות רצון הן אצל המראיין והן אצל המראיין.

ואלו הם החסמים החיצוניים העיקריים:

➤ חוסר נגישות. המקום שבו נעשים מבחני המיון, שפת המבחנים וזהות המראיינים והבוחנים מעמידים מחסום אובייקטיבי וסובייקטיבי לפני המועמדים הערבים. מסעות גיוס העובדים ומבחני המיון וההערכה אינם מתקיימים ביישובים ערביים, המבחנים מנוסחים ונערכים בעברית, והמראיינים והבוחנים אינם בני החברה הערבית. הדבר פוגע בנגישותם של מועמדים ערבים לתהליכי הגיוס והמיון, וביכולתם לבטא את כישוריהם ויכולותיהם כראוי.

➤ היעדר קשרים. מיעוט הערבים המועסקים בתפקידי מפתח בחברות ההיי טק בישראל משמעו היעדר רשת חברתית ערבית בתוך ענף ההיי טק, שיכולה להועיל בקליטת ערבים בענף זה.

➤ שוק פנימי לא מפותח. אין חברות ההיי טק ערביות שיכולות לספק די מקומות עבודה לאקדמאים ערבים.

↩ היעדר מדיניות המעודדת שילוב אקדמאים ערבים. אין מדיניות ייעודית מקיפה בקרב חברות ההיי טק בישראל שמעודדת קליטה של אקדמאים ערבים ושמטפחת תפיסה הרואה באקדמאים הערבים המתאימים יעד לגיוס עובדים (זליכה 2008א). לפיכך, חברות ההיי טק וחברות ההשמה שנשכרות על ידן אינן עושות די לשילובם של עובדים ערבים בענף.³¹

כדי לעודד את השתלבותם של ערבים בעלי השכלה הולמת בתעשיית ההיי טק בישראל, יש למצוא דרכים שימתנו את החסמים שפורטו לעיל ושיהפכו את תהליך הגיוס, המיון וההערכה לחיובי ותומך יותר בעבור המועמדים הערבים.

2. משק מגורים בלתי מפותח ובלתי הולם בקרב האוכלוסייה הערבית

דיור נאות והולם הוא אחד הצרכים הבסיסיים של האדם.³² ברמת הפרט, לסעיף הדיור חלק נכבד בהוצאות משק הבית. ברמת הקבוצה, הקהילה, החברה והמדינה, משק המגורים הוא מנוע לפיתוח ולצמיחה כלכלית, והוא משמש מדד לרמת הרווחה ולמעמד החברתי והכלכלי של קבוצות באוכלוסייה. משק המגורים איננו ניטרלי מבחינה חברתית ופוליטית,³³ והוא עשוי לשמש זירה למאבק בין קבוצות בחברות שסועות (חמאיסי 2006). מצד אחד, מדובר במשאב ובכלי שבאמצעותו מדינות מעצבות את דפוסי ההתיישבות ומארגנות את המרחב החברתי, האתני והכלכלי שלהן (בן שטרית וצ'מנסקי 2002; Carmon 2002). מצד אחר, מאפייני משק המגורים וטבעה של המדיניות הציבורית בתחום זה מושפעים מההקשר החברתי, הפוליטי, התרבותי והכלכלי של המדינה, ובכלל זה היחסים בין קבוצות בחברה ובין לבין הממסד הפוליטי (Avruch 2000).

מחסור בדיור הולם והבדלים באיכות ובזמינות של פתרונות מגורים בעבור אוכלוסיות בחברה הם אפוא בעיה חברתית, כלכלית ופוליטית. בעיה זו עשויה להאט פעילות כלכלית באזורים גיאוגרפיים מסוימים, לגרום למצוקה אישית וקבוצתית בקרב אוכלוסיות שונות, וליצור מתחים בין אוכלוסיות על רקע אי-שוויון חברתי ומעמדי. היערכות המדינה והחברה להבטחת תנאי מגורים נאותים היא אפוא משימה ראשונה במעלה והיא מיועדת להשיג רווחה חברתית וכלכלית.³⁴

הדיון במשק המגורים במגזר הערבי אינו יכול להתעלם מן השסעים, המתחים והפערים בין האוכלוסייה הערבית לבין האוכלוסייה היהודית והממסד השלטוני בישראל. מדובר בביטוי אחד מני רבים של ההדרה והדחיקה של הערבים אזרחי ישראל לשולי החברה בכל האמור בהשקעה, בתכנון, בשיכון ובפיתוח הציבורי.³⁵ המגזר הערבי בישראל תחום במרחב גיאוגרפי מוגבל, שאינו הולם את הגידול הדמוגרפי הניכר שלו לאורך השנים: שטח השיפוט של הרשויות המקומיות הערביות משתרע על פני 2.5% בלבד משטחה הכולל של מדינת ישראל (גליקמן 2008; מנאע 2008ב, 20).

31 בהקשר זה ראוי לציין את היוזמה של עמותת "סיכוי", בשיתוף חברת HP Indigo וחברות היי טק אחרות, להגברת המודעות לתועלת שיש בגיוון תרבותי וחברתי של כוח האדם בחברות ההיי טק, ולכאידות שבקליטת עובדים ערבים בהן (עואד 2006, 41).

32 יש כמה מדדים מרכזיים הקובעים אם דיור הוא הולם: ההיצע אל מול הביקוש; האיכות ורמת הגימור של הבנייה; מידת הנגישות הכלכלית אל הדיור; הקרבה לשירותים חיוניים ולמקומות עבודה; רמת הפיתוח האזורי; הגיוון של סוגי יחידות הדיור; וההתאמה לצורכי האוכלוסייה.

33 רזנהק 1996; חמאיסי 2006א; Morris and Winn 1990.

34 מדינות מתערבות במשק המגורים באמצעים ישירים ועקיפים, כגון סבסוד שכר דירה; הפחתת מסי דיור; מתן משכנתאות, הלוואות ומענקים לרוכשי דיור; הוזלת תשומות הבנייה; הקצאת קרקעות למגורים במחיר נמוך; תכנון מרחבי המעודד פיתוח אזורי מגורים; ועידוד בנייה ציבורית יזומה המיועדת להבטיח דיור בהישג יד לאוכלוסיות מעוטות יכולת. ראו Alterman 2002; Bratt et al. 2006; Schwartz 2006.

35 חמאיסי 1990; רזנהק 1996; ועדת אור 2003; בויםל 2007; מנאע 2008ב.

האוכלוסייה הערבית בישראל שרויה במצוקת דיור גוברת ותנאי המגורים שלה ירודים. מצוקת הדיור באה לידי ביטוי בכמה אופנים: יישובים ערביים רבים מתאפיינים בצפיפות אוכלוסין ובצפיפות מרחבית (מנאע 2008ב). בשנת 2004 היתה צפיפות המגורים הממוצעת בקרב הערבים כמעט כפולה מהצפיפות בקרב היהודים – 1.4 לעומת 0.8 נפשות לחדר (חמאיסי 2008, 425). כמתואר בלוח 1 להלן, בשנת 2007 יותר ממחצית ממשקי הבית היהודיים התגוררו בצפיפות של פחות מנפש אחת לחדר, לעומת פחות מ־20% ממשקי הבית הערביים. כ־6% ממשקי הבית הערביים התגוררו בשנת 2007 בצפיפות של למעלה משלוש נפשות לחדר, לעומת 0.4% ממשקי הבית היהודיים.³⁶

לוח 1: צפיפות הדיור של משקי בית בישראל לפי סוג היישוב וקבוצת האוכלוסייה, 2007

צפיפות ממוצעת	נפשות לחדר (באחוזים)			סך הכול (באלפים)	
	יותר מ־3	3-1	פחות מ־1		
0.91	1.2	46.2	52.6	2,049.4	כלל משקי הבית
0.84	0.4	41.0	58.6	1,721.4	משקי בית יהודיים
0.84	0.4	42.7	58.8	1,631.9	יישובים עירוניים
0.86	0.0	45.3	54.7	89.5	יישובים כפריים
1.43	6.1	75.2	18.4	279.2	משקי בית ערביים
1.42	6.2	75.1	18.6	272.7	יישובים עירוניים
1.57	00.0	100	00.0	6.4	יישובים כפריים*

* לא כולל משקי בית ביישובים לא מוכרים.
מקור: הלמ"ס 2008ב, לוח 5.23, עמ' 283.

כמו כן, למרות הריבוי הטבעי הגבוה של האוכלוסייה הערבית הפריסה הגיאוגרפית שלה השתנתה אך מעט (מנאע 2008ב). מאז קום המדינה לא הוקמו יישובים ערביים חדשים בישראל (גליקמן 2008; דהן 2008). בשנת 2004 התגוררה מרבית האוכלוסייה הערבית בישראל ב־107 יישובים, יותר ממחצית ממנה באזור הגליל (מנאע 2008א, 44-45).

36 עם זאת, חשוב לציין שצפיפות המגורים בתוך האוכלוסייה הערבית אינה אחידה. האוכלוסייה המוסלמית באזור הנגב מאופיינת בצפיפות הגבוהה ביותר.

נוסף על כך, יישובים ערביים עירוניים רבים, שהיו בעבר כפרים, עברו תהליכי גידול וריבוי טבעי מואצים ללא תהליך מקביל ושכיח של נידודות גיאוגרפית, היינו הגירה מיישובים כפריים אל יישובים עירוניים (חמאיסי 2008, 430; צפונה 2008, 19). נסיבות אלו הובילו לעיור אזור, תהליך שבו כפרים הופכים לערים באופן משובש ובלתי הולם. תהליך זה מאופיין בבעיות כגון תכנון עירוני לקוי, חוסר פיתוח חברתי, כלכלי, תרבותי ומוסדי, וכן אי-יכולת לספק שירותים ותשתיות בהיקף הנדרש (מנאע 2008; חמאיסי 2008).³⁷

ביטוי אחר למצוקת הדיור בחברה הערבית הוא הפער הגדל בין ההיצע לביקוש.³⁸ על פי תחזיות של המרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי ומרכז עדאלה הביקוש לדיור בקרב האוכלוסייה הערבית יעמוד בשנת 2020 על כמעט 200,000 יחידות דיור (חמדאן ובנא 2006, 6). מומחים בארגון "צפונה" העריכו, על סמך תחזית הריבוי הטבעי, כי בתוך 25 שנים יהיה צורך בכ-100,000 יחידות דיור נוספות בעבור האוכלוסייה הערבית בצפון הארץ. הם קבעו כי קצב הגידול הקיים של היצע הדיור לאוכלוסייה זו לא יספק צורך זה (צפונה 2008, 19). אל מול אומדני ביקוש אלה, דוח מינהל מקרקעי ישראל משנת 2005, אשר מפרט את תוכניות התכנון והשיווק של המינהל לשנים 2002–2006 במגזר הערבי, מלמד על תכנון של 140,000 יחידות דיור בלבד למגזר הערבי (ממ"י 2005). על פי הדוח, בשנת 2002 שווקו 2,676 יחידות דיור לאוכלוסייה הערבית, בשנת 2003 שווקו 1,383 יחידות דיור, ובשנת 2004 שווקו 1,880 יחידות דיור לאוכלוסייה זו. היקף השיווק שתוכנן לשנים 2005–2006 עמד על 8,332 יחידות דיור. לדעת חברי הקבוצה, קצב הגידול הזה בהיצע של יחידות הדיור המשווקות לאוכלוסייה הערבית אינו הולם את אומדני הביקוש באוכלוסייה זו ואת מגמותיו.

יתרה מזו, על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס 2007; 2008ב) השיעור הממוצע של משקי בית המתגוררים בדיור שאינו בבעלותם הפרטית (כגון בשכירות או בחכירה) הוא 35.8% בקרב האוכלוסייה היהודית לעומת 7.4% בלבד בקרב האוכלוסייה הערבית. על פי סקר אגודת הגליל (2005) רק כ-6.6% ממשקי הבית הערבים גרים בדירה שכורה. מנתונים אלה עולה כי היצע הדיור להשכרה ביישובים הערביים מוגבל בהשוואה ליישובים היהודיים.³⁹

עוד ביטוי למצוקת הדיור בחברה הערבית הוא האיכות הירודה של מבני המגורים ושל התשתיות הציבוריות ביישובים ערביים רבים, ובייחוד בשכונות הערביות שבערים המעורבות (חמאיסי 2008). מבני מגורים שבנייתם טרם הסתיימה, מבנים ישנים ומוזנחים שזקוקים לשיפוץ ולחידוש, זכויות דמי מפתח בלתי מוסדרות שמקשות על היכולת לשדרג ולשפץ מבנים ישנים,⁴⁰ ותשתיות רעועות ובלתי מפותחות שאינן מתאימות לצורכי סביבת המגורים (מערכות החשמל, המים, הביוב והכבישים, מבני ציבור, שירותים למיניהם, גנים ציבוריים וכדומה) – כל אלה מאפיינים שכונות ויישובים ערביים רבים.⁴¹ כמו כן, בשנים האחרונות חלה עלייה חדה במחירי הקרקע ביישובים הערביים, והדבר מקשה בעיקר על זוגות צעירים מעוטי יכולת, שאין בבעלותם קרקע למגורים (צפונה 2008).

על מצוקת הדיור בקרב האוכלוסייה הערבית מוסיפה בנייה בלא היתר בכפרים וביישובים ערביים שאינם מוכרים על ידי השלטון (דהן 2008; מנאע 2008).⁴² מספר המבנים הלא חוקיים נאמד כיום בכ-50,000 יחידות דיור (גולדברג

37 בין השאר, ברשויות מקומיות ערביות ישנו מחסור בחוקי עזר עירוניים ובתאגדי מים וביוב (סיף 2009).

38 הפער בין ההיצע לביקוש נובע בין השאר מן העובדה שבשנות השמונים של המאה ה-20 היה ריבוי טבעי גדול באוכלוסייה הערבית, וילידי השנים האלה מצטרפים כיום למעגל דורשי הדיור.

39 מחסור זה מביא להגירה גוברת של זוגות צעירים ערביים אל שכונות ויישובים עירוניים יהודיים, שבהם ישנו היצע גדול יותר של דיור בכלל ושל דיור להשכרה בפרט. תופעה זו קיימת בין השאר בנצרת עילית, בכרמיאל, בערד, בנהריה ובחיפה. הדבר מעורר לעתים התנגדות בקרב האוכלוסייה היהודית ומגביר את המתחים בינה לבין האוכלוסייה הערבית בערים אלו.

40 כשני שלישים ממשקי הבית הערביים בערים המעורבות בישראל מתגוררים בנכסים שבהם חל הסדר של דמי מפתח.

41 דהן 2008; חמאיסי 2008; צפונה 2008, 19; שתי"ל 2008; נבו 2009.

42 רוב היישובים הלא מוכרים הם כפרים בדויים בנגב, וקצתם כפרים בצפון הארץ, כגון דאר אלחנן. יש גם שכונות לא מוכרות בפאתי ערים מעורבות, כגון שכונת פרבור בעכו וזהמש ברמלה (דהן 2008; מנאע 2008).

2008). אוכלוסיית הכפרים והיישובים הערביים הלא מוכרים מונה כ־80,000 בני אדם (מנאע 2008), והיא חיה בתנאים ירודים ובאי־ודאות באשר למעמד מגוריה. שיעור האזרחים הערבים שאין בעבורם פתרונות דיור הולמים הולך וגדל. למצב זה עשויות להיות השלכות חברתיות, כגון דחיית הקמת המשפחה לגיל מאוחר יותר.

הגורמים לבעיות במשק המגורים המיועד לאוכלוסייה הערבית נחלקים לשתי קטגוריות מרכזיות: גורמים פנימיים, הנוגעים למאפיינים חברתיים, תרבותיים וכלכליים של משק המגורים הערבי; וגורמים חיצוניים, הקשורים למדיניות הציבורית בתחום התכנון המתארי והפיזי בישראל.

גורמים פנימיים: עם הגורמים הפנימיים שמעכבים פיתוח נאות ומודרני של משק המגורים בחברה הערבית בישראל נמנים הרגלים, מנהגים וקודים חברתיים־תרבותיים מושרשים. ראשית, רובן המכריע של הקרקעות ביישובים הערביים הן בבעלות פרטית (ממ"י 2005). למדינה יכולת מצומצמת להשפיע על החלוקה, הייעוד והשיווק של קרקעות אלו ועל הבנייה בהן (שם). בעלי הקרקעות הערבים קשורים לאדמותיהם בקשר נפשי חזק, בעל היבטים תרבותיים, ערכיים, סמליים והיסטוריים (חמאיסי 2007). הם נרתעים מתוכניות מתאר יישוביות שעשויות להשפיע על הייעוד והחלוקה של הקרקעות שבידיהם, והדבר גורם לעתים לראשי רשויות מקומיות ערביות לדחות תוכניות מתאר חדשות מחשש שלא יוכלו לעמוד בלחציהם של בעלי הקרקעות בשטחי השיפוט שלהם. בעלי הקרקעות מהססים לסחור באדמותיהם, אינם נוטים למכור אותן לגורמים שמחוץ למשפחתם המורחבת ואינם ששים לפתח אותן. הדבר גורם למחסור בקרקעות זמינות למגורים, ומהווה חסם של ממש בפני פיתוח רחב היקף, מגוון, מתוכנן ובר יישום של פתרונות דיור ושטחי ציבור בעבור כלל האוכלוסייה הערבית. מי שיש ברשותו קרקע לבנייה לרוב בונה עליה את ביתו הפרטי, ושומר לעצמו את האפשרות לבנות בעתיד על אותה קרקע מרחבי מגורים נוספים לשימוש ילדיו ומשפחתו המורחבת.

שנית, תרבות הדיור המסורתית ביישובים הערביים מתאפיינת בשני דפוסים עיקריים: האחד, הבנייה נעשית ביוזמה פרטית ולשימוש עצמי (שם). צרכן הדיור הוא מי שיוזם את הבנייה על קרקע בבעלותו, והוא מופקד על כל התהליך – משלב הגשת הבקשה להיתר הבנייה ועד לשלב האכלוס. בנייה מסוג זה מחייבת קרקע בבעלות פרטית, והיא מאפשרת לשלוט על שלבי גיוס המשאבים ועל שלבי הבנייה, וגם לפרוס את הבנייה על פני תקופה ממושכת. האחר, על פי רוב הבתים הנבנים הם בתים פרטיים בסגנון כפרי, להבדיל מבנייני דירות רב־קומות. דפוסים אלו מקשים את ביצועו ומימושו של תכנון מתארי ופיזי מסודר וכלל־יישובי. כמו כן, הם גורמים לעתים לאכלוס מבני מגורים שבנייתם טרם הסתיימה, בתנאים של חוסר נוחות. נוסף על כך, הם מגבילים את אפשרויות הדיור ביישובים הערביים ואינם מאפשרים בנייה רוויה לזוגות צעירים מחוסרי קרקע ומעוטי יכולת. יתר על כן, הבנייה העצמית הפרטית יוצרת פריסה בלתי מתוכננת ובלתי יעילה של מבני המגורים: היא עשויה להתפרס על פני שטח גדול מדי, או לחלופין להיות צפופה מדי. הדבר מכביד את הנטל הכלכלי על הרשויות המקומיות הערביות, והן מתקשות לספק תשתיות הולמות ותחזוקה ראויה.⁴³

גם כאשר קרקעות מופשרות למגורים, מתברר שזכויות הבנייה עליהן אינן מנוצלות במלואן.⁴⁴ למשל, היקף ניצול זכויות הבנייה על פי תוכניות מתאר מאושרות (כגון בפרויקט 34 ביישובים הערביים ובפרויקט אשכולות תכנון מתארי ליישובים ערביים) הוא 25%–35% בלבד. הניצול החלקי של זכויות הבנייה נובע בין השאר מאי־רצון של בעלי קרקעות לחלוק מגרש עם "זרים" שאינם ממשפחתם, מחשש ואי־אמון כלפי הממסד הישראלי, וכן מאי־נכונות או אי־יכולת להשקיע את המשאבים הנחוצים לניצול מלא של זכויות הבנייה.

43 חשב לציין ששיעור גביית מסי הארונה ברשויות מקומיות ערביות הוא כ־28% בלבד (במקצת הרשויות הערביות שיעור הגבייה אף קטן מ־10%) – לעומת 45% ברשויות מקומיות יהודיות השייכות לאשכולות החברתיים הנמוכים (אשכולות 1–4; סייף 2009).

44 זכויות אלו מגדירות את אחוזי הבנייה, גובה הבנייה, מספר יחידות הדיור ומספר הקומות המותרות לבנייה.

קושי נוסף נובע מנטיית החברה הערבית לעודד זוגות צעירים להמשיך ולהתגורר בקרבת משפחתם. נטייה זו מצמצמת את הניעות המרחבית של משקי הבית הערביים, תורמת לריבוי הבנייה העצמית הפרטית ביישובים הקיימים ומעכבת פיתוח משק מגורים מגוון ומתוכנן.

בשנים האחרונות ניכרות מגמות שינוי בדפוסי המגורים ביישובים הערביים, והבולטת בהן היא המעבר ההדרגתי ממגורים בבתיים למגורים בדירות (חמאיסי [בהכנה]). כמו כן, בקרב זוגות צעירים ניכרת מגמה לעבור מיישובים כפריים לערים כגון נצרת וספרעם. בנצרת הולכים ונבנים בתי דירות בידי יזמים פרטיים בתמיכת משרד הבינוי והשיכון. מבנים אלה מוקמים על קרקע בבעלות פרטית או על קרקע שמוחרת מהמדינה, ויחידות הדיור בהם משווקות למחוסרי דיור. פרויקטים כאלה נבנו גם ביישובים רינה, טייבה, ג'ת, כפר יאסיף ותרשיחא והם כיום מאוכלסים במלואם (שנל ופארס 1996). לנוכח הביקוש הגדל לדירות במגזר הערבי, משרד הבינוי והשיכון החל גם לגבש מדיניות תמיכה במשקי בית ערביים המבקשים לבנות דירות בבנייה עצמית. למשל, בכפר מנדא ובכפר קאסם הוצעו למכירה מגרשים לבנייה עצמית לקבלנים מקומיים ולמשפחות מורחבות. נבנו עליהם מבנים של עד ארבע קומות הכוללים ארבע עד שמונה דירות המיועדות למשפחות גרעיניות, שלא תמיד יש ביניהן קרבה משפחתית.

גורמים חיצוניים: המדיניות הציבורית כלפי האוכלוסייה הערבית בישראל בתחום הדיור והתכנון המתארי התאפיינה מאז ומתמיד באפליה ובריכוזיות ביורוקרטית. מדיניות זו מונעת על ידי תפיסה טריטוריאלית – ששמה דגש על הגבלה של הקצאות שטח ומשאבים לבנייה, לתשתיות ולפיתוח כלכלי – ולא על ידי תפיסה פונקציונלית (חמאיסי 2008). אשר על כן לא סופקו המשאבים הנחוצים לפיתוחו של משק המגורים הערבי – בראש ובראשונה קרקע (בבעלות המדינה או בבעלות פרטית) למגורים ביישובים ערביים, בהיקף שמתאים לצורכי האוכלוסייה (חמאיסי 2004; 2008). ליישובים הערביים נקבעו תחומי שיפוט מצומצמים שהקטינו את אפשרויות הפיתוח שלהם (שם), וניכר בהם מחסור מתמשך בפתרונות דיור מודרניים – אם באמצעות חברות ציבוריות וקבלניות מִשְׁכּוֹנֹת, ואם באמצעות יזמים ציבוריים או פרטיים.

הממשלה מבקשת לעודד את תהליך העיור של יישובים ערביים קיימים באמצעות עיבוי הבנייה בהם. ואולם, מנגנוני התכנון הציבוריים פועלים זה שנים רבות על פי היגיון תכנוני שאינו הולם את אופייה וצרכיה של האוכלוסייה הערבית, והנה כמה ממאפייניו:

➤ ליישובים ערביים רבים לא הוכנו תוכניות מתאר מפורטות, והדבר החרף את בעיית הבנייה ללא היתרים.

➤ התכנון שנעשה אינו תואם את תחזיות גידול האוכלוסייה.

➤ התכנון כללי ואחיד מדי ומתעלם מן ההבדלים בין היישובים.⁴⁵

➤ הנחות היסוד שעליהן הושתת התכנון אינן מתיישבות עם מציאות חייה של האוכלוסייה הערבית, החווה תהליכי עיור משובשים. עם הנחות אלו נמנות התרחשותה של ניידות מרחבית והגירה אל מרחבים עירוניים בקרב האוכלוסייה הערבית; התפתחות שוק מקרקעין חופשי ביישובים הערביים; קיומם של מערכי דרכים מודרניים; ומימוש זכויות בנייה בפועל.

45 ראו למשל תוכנית מתאר ארצית (תמ"א) מס' 35; תוכנית יער ויעור מס' 22; תוכנית ארצית למערכת הדרכים מס' 3.

➤ ההליכים הביורוקרטיים של תכנון ואישור תוכניות מתאר נמשכים שנים רבות, לעתים יותר מעשור.⁴⁶ במהלך שנים אלו הביקושים גדלים, הצרכים משתנים ונוצרות עובדות חדשות בשטח.

➤ תוכניות המתאר אינן מקצות די שטחים לפיתוח כלכלי-תעשייתי, מסחרי ותעסוקתי.

מדיניות השיכון בישראל התבססה בעיקר על בנייה רוויה (דירות) והתמקדה ביחידות דיור למשפחות גרעיניות באמצעות חברות פיתוח ושיכון (פייביש 2006; ורצברגר 2007). לעומת זאת, רוב האזרחים הערבים מתגוררים ביישובים כפריים שבהם צורת המגורים השכיחה היא בתים פרטיים של קומה אחת או שתיים המאכלסים משק בית אחד, על קרקע פרטית (קיפניס ואחרים 1991; קיפניס 1996). עם הזמן עשוי משק הבית להתרחב, ואת בית המגורים מאכלסות אז כמה משפחות גרעיניות. אבל בפועל, בחלק ממשקי הבית מתגוררת משפחה גרעינית אחת בבתים שיכולים לשכן כמה משפחות גרעיניות. מנקודת המבט של משרד הבינוי והשיכון, מינהל מקרקעי ישראל ומוסדות התכנון השונים, בתים מסוג זה מורכבים מכמה יחידות דיור, אך מנקודת המבט של התושבים הערבים מדובר ביחידת דיור אחת בלבד.

למגמות הדיור הנבדלות ולהבדל בהגדרה של יחידת דיור יש כמה משמעויות: ראשית, עלולה להצטייר תמונה מעוותת שלפיה אין כלל בעיה של היצע מגורים ביישובים הערביים, שכן בעיני ממסד התכנון הציבורי כל בית מגורים הוא כמה יחידות דיור. שנית, הממסד התכנוני תופס את משקי הבית הערביים כייחודיים במובן זה שהם מתבססים רק על בתי מגורים, והוא מניח שביישובים הערביים תימשך הבנייה העצמית הפרטית במתכונת כפרית. דימוי זה אינו מדויק לנוכח מגמת העיור והמחסור בקרקע לבנייה במגזר הערבי, והוא מוליד פתרונות דיור מוגבלים.

משמעות שלישית נוגעת לתמיכה ולסיוע המוצעים בתחום הדיור. הקריטריונים שנקבעו לזכאות לסיוע כספי ולהטבות מימון ומיסוי ברכישת דיור⁴⁷ אינם הולמים את מאפייניה של האוכלוסייה הערבית (חמאיסי 1990; בוימל 2007). ישנם קריטריונים שהציבור הערבי אינו עומד בהם, בין השאר הוכחת זכות בעלות על הקרקע (לעתים קרובות מדובר בקרקע שעברה בירושה ללא העברת בעלות מוסדרת); מגורים באזורי עדיפות לאומית (חלק מהיישובים הערביים אינם נכללים בהם); שירות בצה"ל, שהוא תנאי לקבלת הלוואת זכאות גבוהה יותר; ומשכורת חודשית סדירה, המאפשרת תשלומים חודשיים קבועים לפירעון הלוואות או משכנתאות.

בשנים האחרונות חלו תמורות ביוזמות התכנוניות של משרד הפנים, משרד הבינוי והשיכון ומינהל מקרקעי ישראל בעבור האוכלוסייה הערבית (חוסי 2009; לוי 2009). המודעות הגוברת בקרב גורמים אלה ואחרים⁴⁸ לצורך לשפר את משק המגורים ביישובים הערביים הובילה לגיבושן של תוכניות מתאר חדשות ומעודכנות, שכוללות תוכניות פיתוח ארוכות טווח (עד שנת 2020) ליישובים ערביים. התוכניות החדשות מבקשות להבטיח בנייה רוויה ומרובת קומות, ולהקצות שטחים שבבעלות המדינה למגורים (כפתרון למחסור בקרקע) ולצורכי ציבור. היעד בתוכניות אלה הוא להעמיד קרקע לבנייה רוויה לאחר שתושלם בנייתם של תשתיות, דרכים ומבנים ציבוריים ראויים. פיתוח השטחים הציבוריים אמור להישען על מנגנון "איחוד וחלוקה מחדש" (רה"פרצלציה), שמיועד לשנות את החלוקה והיעוד של הקרקעות והמגרשים (בבעלות פרטית ובבעלות מדינה) ביישובים הערביים. מנגנון זה מבקש לבטל את החלוקה החקלאית המסורתית בין בעלים פרטיים רבים, וליצור חלוקה שוויונית יותר הכוללת גם

46 למשל, במסגרת פרויקט תכנון של 34 יישובים ערביים שהחל בשנת 1998 ביוזמתם של משרד הפנים, משרד ראש הממשלה ומינהל מקרקעי ישראל, תוכניות המתאר ביישובים רבים (ובהם סח'נין, טמרה, כאבול, דייר חנא, עראבה, דייר אליאסד ומג'ד אל-כרום) טרם אושרו סופית.

47 כגון משכנתאות, הלוואות זכאות והלוואות מקום.

48 כגון משרד האוצר, משרד המשפטים ועיריות ומועצות מקומיות ערביות.

שטחי מגורים וגם שטחים ציבוריים.⁴⁹ עם זאת, תוכניות המתאר החדשות נתקלות בקשיים מקשיים שונים, ובהם התנגדות של בעלי קרקעות פרטיים ערבים לעקרון האיחוד והחלוקה מחדש של הקרקעות, למרות יתרונותיו החברתיים והכלכליים בעבור כלל האוכלוסייה הערבית. התנגדות זו מחייבת הקצאה רבה יותר של קרקעות מצד המדינה לשם מימוש התוכניות באופן שיספק את הביקוש ואת הצרכים באוכלוסייה הערבית (על כך יורחב להלן).

לסיכום, למשק המגורים הערבי חשיבות כלכלית וחברתית רבה לחברה הערבית בפרט ולחברה הישראלית בכלל. מדובר ביעד להשקעה כספית גדולה מצד משקי הבית במגזר הערבי.⁵⁰ ההשקעה במוצר הדיור משפיעה על פיתוחם של שירותים ומוקדי פעילות חברתית וכלכלית בסביבת המגורים, ובכוחו של משק מגורים הולם לספק תעסוקה ולעודד ניעות חברתית-כלכלית בחברה הערבית.⁵¹ לפיכך, יש לפעול להסרת החסמים הפנים-מגזריים והחוץ-מגזריים כאחד, שמעכבים את שיפורו ואת פיתוחו של משק המגורים הערבי.

3. חסמים המעכבים יזמות עסקית משותפת בין יהודים לערבים

ליזמות עסקית ולהעסקה עצמית מקום מרכזי בקהילות אתניות ובקהילות מיעוט, ככלי לניעות חברתית וכלכלית וכמקור לתעסוקה ולמימוש עצמי (Light and Bonachich 1988; EC 2008). יש עדות לכך ששיעור היזמות העסקית בקרב קבוצות מיעוט אתניות, קבוצות מהגרים וקבוצות חלשות באוכלוסייה גבוה יחסית למוצע הלאומי במדינות שונות (EC 2008, 8).

העסקים הקטנים הם חלק לא מבוטל מן היזמות העסקית בכלל והיזמות האתנית בפרט.⁵² העסקים הקטנים האתניים תלויים מאוד במשאבים ובקשרים שמספקת קהילתם האתנית, ולעתים קרובות הם עסקים משפחתיים (שם). הם מתפתחים במהירות יחסית, אך הסבירות שייכשלו גבוהה (Birley 1985; Evans and Leighton 1989).

בספרות המחקרית מקובל לבחון מאפיינים ואסטרטגיות של יזמות אתנית מתוך תפיסה אינטראקטיבית (Waldinger et al. 1990; EC 2008). תפיסה זו גורסת שמאפייני הקבוצה האתנית צריכים להיבחן לצד האינטראקציה שלה עם מבנה ההזדמנויות בחברה שבה היא חיה ופועלת, ובכלל זה תנאי השוק והמדיניות החברתית-כלכלית הננקטת בה. כלומר, דפוסי היזמות האתנית צומחים מיחסי הגומלין שבין גורמים פנים-קבוצתיים לבין גורמים חוץ-קבוצתיים (EC 2008).

49 כך נעשה לאחרונה בשכונת עראק אל-שבאב שבאום אל-פחם. בשכונה זו אושרה תוכנית להקמת אזור מגורים מפותח בשטח של כ-1,400 דונם, הכולל 4,000 יחידות דיור ושטחים ציבוריים (לוי 2009).

50 בעניין זה יצוין כי החברה הערבית כורכת נישואים והקמת משפחה עם בעלות החתן על נכס למגורים.

51 על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה כ-20% מהמועסקים הערבים עובדים כיום בענף הבנייה (הלמ"ס 2008, לוח 8.3), ומדובר אפוא בענף תעסוקה חשוב במגזר הערבי. פיתוחו של משק המגורים הערבי עשוי לספק עוד תעסוקה לאנשי מקצוע ערבים בתחומי הבינוי, הגימור, האחזקה, השיפוץ, התשתיות, האדריכלות, ההנדסה, השמאות, התיווך ועריכת הדין.

52 נהוג להבחין בין יזמות אתנית ליזמות הגירה. ליזמות אתנית אין הגדרה אחת, אך באופן כללי מדובר בעסקים שקשורים לקבוצת מיעוט אתני או לקבוצת הגירה. יזמות אתנית מוגדרת לעתים קרובות מתוך התייחסות אל הלאום של הבעלים העיקריים של העסק. עסקים אלו פועלים בתנאים של סגירות חברתית-כלכלית ותלויים בקהילה מוגדרת ומתוחמת שגם משמשת מאגר של עובדים, של ספקים ושל לקוחות. לעומת זאת, קהל היעד של יזמות ההגירה רחב יותר, והיא פונה גם לאוכלוסיות וללקוחות שמחוץ לקהילת מהגרים או קהילה אתנית מסוימת. יזמות ההגירה פועלת בתנאים של שוק חופשי וכלכלה פתוחה, והיא לאו דווקא תלויה במשאבים פנים-קהילתיים. יזמות זו מאופיינת יותר על ידי חוויית ההגירה כשהיא לעצמה, ופחות על ידי שייכות ללאום ולקהילה מסוימים (EC 2008).

מבנה ההזדמנויות קשור קשר הדוק לתנאי השוק. רמת הביקוש שיש לעסקים קטנים בכלכלה הלאומית, היקפן וטיבן של הנישות העסקיות שפתוחות לפני היזמים האתניים ורמת התחרותיות בשוק – כל אלו הם משתנים המשפיעים על מידת ההתפתחות וההצלחה של היזמות האתנית. מחקרים מלמדים כי לרוב הנישות העסקיות הפתוחות לפני יזמים אתניים הן מצומצמות ומוגבלות. העסקים האתניים פועלים בענפים שוליים ובעלי מתח רווחים נמוך, ובשווקים שמאופיינים בחוסר יציבות.⁵³ מבנה ההזדמנויות קשור גם למדיניות הממשלה ולחקיקה בעניין הבעלות על עסק. המדינה עשויה לעודד יזמות אתנית או לחלופין לערום מכשולים בדרכה, באמצעות מנגנונים ביורוקרטיים וממסדיים למיניהם.

רמת ההתפתחות של היזמות האתנית קשורה גם לשני מאפיינים מרכזיים של הקבוצה האתנית: הראשון הוא המעמד החברתי-כלכלי. פנייתן של קבוצות מיעוט ליזמות נובעת לעתים קרובות ממעמדן החלש והשולי בשוק העבודה ובמשק הכלכלי הלאומי (שם). בעבורן זו דרך לעקוף מגבלות וחסמים העומדים בדרכן בהיותן קבוצות מיעוט הסובלות לעתים קרובות מהדרה חברתית וכלכלית (יער 1986; שליט 2002). המאפיין השני הוא היכולת לגייס משאבים. יזמים מגייסים משאבים בעזרת ארגונים פיננסיים רשמיים מכאן ורשתות חברתיות-כלכליות תומכות מכאן;⁵⁴ ואולם יזמים אתניים נשענים בעיקר על קהילתם ונעזרים בקשרים משפחתיים וברשתות חברתיות לא רשמיות.

מחקרים עדכניים מראים שמגבלות וחסמים רבים ניצבים לפני יזמות אתנית במדינות שונות בעולם. חסמים אלו מעכבים את פיתוחה ומונעים את מיצוי הפוטנציאל הטמון בה. בחברות שסועות ומפולגות, שבהן מערכת היחסים בין קבוצת הרוב לקבוצות המיעוט רעועה, היזמות האתנית ניצבת לפני חסמים קשים במיוחד. במצב זה הפעילות היזמית מכוונת בעיקר לקהילת המיעוט האתנית ולא לקבוצת הרוב (EC 2008).

באשר לישראל, רבות נכתב על אופייה הדואלי של הכלכלה בה:⁵⁵ הכלכלה היהודית מפותחת, מתבססת על טכנולוגיות עתירות ידע ועתירות הון אנושי ונשענת על שווקים רחבים וחובקי עולם. לעומת זאת כלכלת המגזר הערבי עודנה מתפתחת, מוגבלת בהיקפה ובהזדמנויותיה, מאופיינת בכוח עבודה לא משכיל ולא מיומן, ונשענת על שוק מקומי קטן יחסית ועל ענפים מסורתיים. מדובר בכלכלה נחותה התלויה למעשה בכלכלה היהודית. פיצול זה הוא בעיה מבנית המאפיינת את הכלכלה בישראל זה שנים רבות.

המגזר העסקי הערבי נמצא בשלבים ראשונים של פיתוח. סקר שבוצע לאחרונה מטעם הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי בישראל מראה ש-71% מהעסקים הערביים הם בבעלות משפחתית, לעומת 33% מהעסקים היהודיים (סיף 2009). 5% בלבד מהעסקים הערביים נעזרו במשקיעים ובשותפים למימון הקמת העסק לעומת 32% מהעסקים היהודיים. 65% מהעסקים הערביים דיווחו על מחסור בעובדים מקצועיים ומיומנים לעומת 33% בלבד מהעסקים היהודיים (שם).

היזמות בחברה הערבית פועלת בתנאים של סגירות כלכלית וחברתית ומתוחמת בעיקר ביישובים הערביים ובאוכלוסייה הערבית (חידר 2005). מדובר אפוא ביזמות אתנית טיפוסית שהשתלבותה בכלכלה הלאומית מוגבלת ובלתי מספקת. סגירותה של הכלכלה הערבית בישראל משתקפת היטב במיעוט שיתוף הפעולה הכלכלי בין יהודים לערבים, ובכלל זה בהיקף המצומצם של יזמות ערבית ויהודית משותפת (שם). היזמות המשותפת נצפית בענפים מעטים, בייחוד בתחומי הבניין והמזון האתני,⁵⁶ שבהם ליזם הערבי יתרון מסוים על פני היזם היהודי.

53 Aldrich and Zimmer 1985; Aldrich 1990; EC 2008

54 הארגונים הרשמיים כוללים בין השאר סוכנויות ממשל וארגונים בנקאיים ועסקיים; הרשתות הלא רשמיות כוללות בין השאר חברים, בני משפחה ועמיתים לעבודה. בעזרת הארגונים והרשתות היזם מגייס משאבים (הון, ציוד, כוח אדם) ומפיץ מידע על היזמות שלו (Birley 1985).

55 ראו למשל בראל 1993; חידר 2004; 2005; קרמר 2004; שני 2004; מנאע 2008; 2001; 2000; Maman 1997.

56 כגון קפה ייחודי, טחינה ביתית, ומזון "כשר" (חלאל) המיועד לאוכלוסיות המהגרים הערבים באירופה ובמקומות אחרים בעולם.

כמו בתחומים אחרים, גם היזמות הערבית בישראל מוגבלת על ידי חסמים פנימיים וחסמים חיצוניים. באשר לחסמים הפנימיים, אלו הם הגורמים העיקריים שמעכבים את פיתוחה של היזמות בחברה הערבית, מקשים את השתלבותה במשק הישראלי ופוגעים במיוחד בצמיחתן של שותפויות עסקיות פורות ומועילות בין יהודים לערבים:

✚ מחסור במידע עסקי חוץ-קהילתי. ליזמים הערבים יש בדרך כלל מידע רב למדי על ההתנהגות העסקית והיזמית בחברה הערבית לדורותיה, אך רק מידע מועט על יזמים ועל עסקים בחברה היהודית.

✚ הישענות על רשתות פנימיות. יזמים ערבים מפתחים רשתות של קשרים עסקיים, כלכליים וחברתיים בעיקר בתוך הקהילה הערבית (שליט 2002). כמו בקבוצות אתניות אחרות בעולם (Fearon and Laitin 1996), הם נוטים לשתף פעולה בעיקר עם יזמים ערבים אחרים. הרשתות האתניות הפנים-מגזריות הן המקור העיקרי לגיוס המשאבים הנחוצים להקמת העסק (Schnell and Sofer 2002). ההישענות הרבה על רשתות אלו מובילה למחויבות יתר של היזמים לקהילתם ולקרובי משפחתם, והדבר פוגע לא אחת במאמצים המושקעים ביצירת הזדמנויות בשוק החיצוני (Granovetter 2001). כך, פעילות היזם הערבי נותרת בגבולות השוק הפנימי ומתקשה לפרוץ ממנו (Falah 1993; Schnell and Sofer 2002).

✚ חוסר פיתוח כלכלי ברשויות המקומיות הערביות. הרשויות המקומיות הערביות בישראל קטנות יחסית ונעדרות תשתיות ושירותים עסקיים-כלכליים ראויים (סיף 2009). הן אינן יעילות מבחינה מקצועית וכלכלית ואינן מעודדות יזמות.⁵⁷ לראיה, אף אחת מ-48 החברות העירוניות הכלכליות והיחידות לפיתוח שרשומות במשרד התמ"ת אינה שייכת לרשות מקומית ערבית (שם).

✚ בעלות פרטית על הקרקע. כפי שתואר בהרחבה בסעיף הקודם, מרבית הקרקעות במגזר הערבי נתונות בידיים פרטיות. התפיסה הרווחת היא שאדמה אינה נסחרת בשוק ושהיא נכס משפחתי שיש לשמור עליו ולהשתמש בו לצורכי המשפחה בלבד (Schnell 1994; Schnell et al. 1995). תפיסה תרבותית זו הובילה למחסור חמור בקרקעות למסחר, לעסקים ולתעשייה ביישובים הערביים.

✚ חוסר הכשרה טכנולוגית מתקדמת. כפי שתואר לעיל, מרבית הסטודנטים הערבים בישראל עדיין מבכרים ללמוד מדעי הרוח והחברה על פני מדעים מדויקים ותחומים הקשורים לתעשיות עתירות טכנולוגיה. ייצוגם של משכילים ושל יזמים ערבים בענף ההיי טק בישראל הוא שולי, והדבר מצמצם כמובן את אפשרויות היזמות המשותפת בין ערבים ליהודים בתחום זה.

✚ מעצורים פסיכולוגיים. מערכת היחסים בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית בישראל מתוחה ומעורערת. תחושות של איבה, חשדנות ותסכול בקרב שני הצדדים מהוות מכשול בפני שיתוף פעולה כלכלי ועסקי ביניהם.

באשר לחסמים החיצוניים, ישנם שני גורמים עיקריים התורמים לסגירותה של היזמות הערבית ולחוסר שיתוף הפעולה בתחום זה בין יהודים לערבים: הראשון הוא מדיניות הממשלה והממסד. כאמור, השטח המוניציפלי של הרשויות הערביות מצומצם ביותר (חמאיסי 2008; מנאע 2008), והשטח המוקצה בו למסחר, לתעשייה ולתשתיות ציבוריות מצומצם עוד יותר. בשנת 2003 שטחים אלו היו בממוצע רק כ-1% משטח השיפוט של הרשויות המקומיות הערביות, לעומת כ-7% משטחי הרשויות היהודיות (מנאע 2008, א, 250). כמו כן, היישובים הכפריים הערביים מרוחקים יחסית ממרכזי המסחר הגדולים ובוטל בהם המחסור במבני תעשייה, בכבישי גישה

ובחיבור למערכות ביוב מסודרות;⁵⁸ נוסף על כך, ליזמים הערבים אין גישות מספקת למוסדות בנקאיים ופיננסיים רשמיים בישראל לשם גיוס הון, והם אינם זוכים לתמיכה ציבורית וממשלתית מספקת.⁵⁹

הגורם החיצוני השני המונע את פיתוח היזמות הערבית ואת שיתוף הפעולה בתחום זה הוא המתח הפוליטי והביטחוני השורר בישראל. מתח זה מאפיין את היחסים בין השלטון לבין האוכלוסייה הערבית ובין הציבור היהודי לציבור הערבי, ומונע מן היזמות הערבית לפרוץ את גבולות השוק המקומי ולהשתלב בשוק העסקי הארצי.

לצד החסמים שתוארו לעיל, ישנם גורמים שבכוחם לעודד את היזמות הערבית ובכלל זה את השותפויות העסקיות בין יהודים לערבים. בשנים האחרונות גוברת המודעות בקרב קובעי מדיניות, בעלי הון, כלכלנים, מומחים וגורמים בחברה האזרחית לצורך לקדם את החברה הערבית מבחינה כלכלית ועסקית – לתועלת המשק הישראלי כולו, לצמצום הפערים החברתיים-כלכליים בחברה הישראלית ולקירוב הלבבות בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית. עידוד היזמות הערבית בכלל והיזמות העסקית המשותפת בפרט נתפסים ככלי אסטרטגי חשוב להגברת השתלבות החברה הערבית במשק הישראלי (הוברמן 2008). ארגונים ממשלתיים ואזרחיים כאחד – דוגמת הרשות הממשלתית החדשה לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי, המכון היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי ויזמות קרן אברהם – פועלים היום לקידום יזמות ערבית ויזמות משותפת לערבים וליהודים.

שיתוף פעולה עסקי בין יהודים לערבים הוא אינטרס של יזמים ערבים ושל יזמים יהודים כאחד בהיותו מקור תעסוקה אפשרי הן לערבים והן ליהודים: ליזם הערבי יש אינטרס להעסיק יהודים בתפקידים כגון שיווק ומכירות, כאמצעי ליצירת קשרים עסקיים בשוק היהודי; ואילו ליזם היהודי יש אינטרס להעסיק כוח עבודה ערבי מיומן וזול יחסית. היזמות המשותפת עשויה לפתוח בפני היזמים משתי האוכלוסיות שווקים חדשים למכירת מוצריהם ושירותיהם.

4. היעדר מיצוי וחוסר פיתוח של הפעילות ההתנדבותית כמשאב חברתי-כלכלי בחברה הערבית

התנדבות היא פעילות שבמסגרתה פרטים נותנים מזמנם וממרחם לפרטים או לגופים, מרצונם החופשי וללא תמורה או תגמול חומרי ישיר. נהוג להבחין בין התנדבות רשמית להתנדבות לא רשמית: בהתנדבות רשמית אדם נותן מזמנו וממרחו לארגון מסוים או באמצעות ארגון מסוים; ואילו בהתנדבות לא רשמית אדם נותן מזמנו וממרחו ישירות לאדם אחר, ללא תיווך ארגוני כלשהו.⁶⁰ לפעילות ההתנדבותית חשיבות ברמת הפרט, החברה והמדינה. ברמת הפרט, ההתנדבות מסייעת בטיפול צרכים ואינטרסים שונים, לרבות פיתוח רשתות קשר, התמחות מקצועית ושיפור מיומנויות מקצועיות, הרחבת ידע, השגת מידע, חשיפת יכולות אישיות והתנסות מקצועית וחברתית.⁶¹ ברמת החברה מדובר באמצעי חשוב לשיפור ההכלה החברתית (social inclusion) והסולידריות; לטיפול הון חברתי, מחויבות אזרחית ומעורבות קהילתית-חברתית בקרב פרטים וקבוצות; לפיתוח שותפויות חדשניות בין המגזר העסקי, הציבורי והאזרחי; וליצירת פתרונות לבעיות חברתיות (אברהמי ודר 1995; 2009; CEV 2008).

58 חידר 1993; חמאסי 1993; סייף 2009.
59 חידר 1993; חמאסי 1993; סופר ואחרים 1995; שליט 2002.
60 נתניה מכוח החוק, מכוח נורמה חברתית מחייבת או מכוח יחסי קרבה בין חברים וקרובים אינה מוגדרת התנדבות (זיידאן וגאנם 2000, 17-18).
61 אברהמי ודר 1995; 2009; CEV 2008; Pancer and Pratt 1999.

באשר לרמת המדינה, בעשור האחרון הולכת וגוברת בעולם ההכרה בחשיבותה ובתרומתה הכלכלית של הפעילות ההתנדבותית לכלכלה הלאומית (Salamon and Sokolowski 2004; CEV 2008; 2009). הכרה זו הביאה להקמת מרכזים, ארגונים ופרויקטים בינלאומיים בולטים שעוסקים במחקר ובמידה של מערך ההתנדבות במדינות רבות.⁶² מחקר משנת 2004 על שיעור המתנדבים ועל הערך הכספי של הפעילות ההתנדבותית ב-36 מדינות בשנים 1995–2000 מלמד בבירור על היקף התופעה ועל הפן הכלכלי שלה (Salamon and Sokolowski 2004).⁶³ הנתונים מרוכזים בלוח 2 להלן.

לוח 2: הערך הכספי של ההתנדבות ושיעור המתנדבים ב-36 מדינות, 2000–1995

שיעור המתנדבים מקרב האוכלוסייה הבוגרת	ערך הפעילות ההתנדבותית (במיליוני דולרים)	
22%	109,012.6	ארצות הברית
10%	48,433.0	גרמניה
14%	41,929.6	צרפת
0.5%	23,354.8	יפן
30%	21,976.2	בריטניה
16%	16,991.6	הולנד
28%	10,206.1	שוודיה
4%	8,290.7	איטליה
5%	7,055.1	ספרד
13%	4,484.8	אוסטרליה
52%	4,255.8	נורווגיה
10%	4,197.7	בלגיה
8%	2,693.2	ארגנטינה
8%	2,657.5	פינלנד
3%	2,433.2	דרום קוריאה
8%	1,380.4	אוסטריה

62 אלו כמה מהם: The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies – CCSS, שבמסגרתו מתקיימים שני פרויקטים רחבי היקף: Comparative Nonprofit Sector Project – CNP ו-JHU/ILO Volunteer Measurement Project (ראו <http://www.ccss.jhu.edu>); The European Volunteer Centre – CEV (ראו http://www.cev.be/78-our_vision_and_our_work-EN.html); ו-The Institute for Volunteering Research – IVR באנגליה (ראו <http://www.ivr.org.uk/aboutus>).

63 חשוב לציין שישנן כמה שיטות לחישוב הערך הכלכלי של פעילות התנדבותית.

2%	1,355.9	הודו
9%	960.5	דרום אפריקה
6%	894.7	ישראל
6%	775.9	הפיליפינים
6%	754.1	ברזיל
11%	715.6	אירלנד
11%	289.5	טנזניה
5%	229.1	קולומביה
0.1%	219.6	מקסיקו
5%	196.4	הרפובליקה הצ'כית
2%	155.0	רומניה
12%	150.8	פולין
4%	98.4	מרוקו
0.2%	68.1	פקיסטן
6%	52.0	קניה
3%	49.7	הונגריה
5%	38.2	פרו
23%	30.5	אוגנדה
1%	22.1	מצרים
4%	7.3	סלובקיה

מקור: CCSS, http://www.ccss.jhu.edu/pdfs/CNP/CNP_table201.pdf

שיעור ההתנדבות הממוצע בקרב האוכלוסייה הבוגרת בכל המדינות שנבדקו הוא 10%. שיעור ההתנדבות במדינות המפותחות הוא 15%, ובמדינות המתפתחות – 6%. נתונים נוספים שנאספו במסגרת פרויקט CNP⁶⁴ מתארים את חלקה של הפעילות ההתנדבותית בתוצר המקומי הגולמי (GDP) ב־36 מדינות. נתונים אלה מוצגים בלוח 3 להלן.

לוח 3: חלקה של הפעילות ההתנדבותית בתוצר המקומי הגולמי ב־36 מדינות, 1995-2002

חלקה של הפעילות ההתנדבותית בתמ"ג (באחוזים)	
4.70	הולנד
4.03	שוודיה
3.30	טנזניה
3.18	נורווגיה
2.98	צרפת
2.97	בריטניה
2.49	גרמניה
2.18	ארצות הברית
2.12	פינלנד
1.59	בלגיה
1.51	אוסטרליה
1.30	ארגנטינה
1.26	קנדה
1.25	ספרד
1.20	אירלנד
1.05	ישראל
0.96	הפיליפינים
0.83	דרום אפריקה
0.80	איטליה
0.78	קוריאה
0.61	אוסטריה
0.61	יפן
0.53	פורטוגל
0.49	קניה
0.48	אוגנדה
0.45	רומניה
0.43	הרפובליקה הצ'כית
0.31	הודו
0.28	קולומביה
0.21	ברזיל
0.13	פקיסטן
0.12	הונגריה
0.11	פולין
0.08	מקסיקו
0.06	פרו
0.04	סלובקיה

מקור: CCSS, http://www.ccss.jhu.edu/pdfs/CNP/CNP_comptable5_dec05.pdf

לוחות 2 ו-3 לעיל מראים ששיעור ההתנדבות בישראל נמוך הן ביחס למדינות המפותחות והן ביחס לכלל המדינות שהשתתפו בסקר, וכי חלקה של הפעילות ההתנדבותית בתוצר המקומי הגולמי בישראל נמוך יחסית למדינות מפותחות רבות.

מחקרים וסקרים בנושא ההתנדבות שבוצעו בשנים האחרונות מלמדים על שיעור גבוה יותר של התנדבות בישראל. למשל, הסקר החברתי לשנת 2006 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מראה ששיעור המתנדבים בקרב בני 20 ומעלה בישראל היה 14.4%, ובקרב היהודים בני 20 ומעלה השיעור היה אף גבוה יותר – 16.2% (הלמ"ס 2006, 71, לוח 14). בסקר אחר, מוקדם יותר, שנעשה מטעם המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, נטען כי שיעור המתנדבים בישראל בשנת 1997 הגיע ל-32% מבני 21 ומעלה (שי ואחרים 1999, 9). בין שנסתמך על נתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ובין שנסתמך על נתוני הסקר משנת 1999, התמונה שמצטיירת היא ששיעורי ההתנדבות בקרב האוכלוסייה הערבית נמוכים באופן כללי וביחס לאוכלוסייה היהודית (שם, 56). נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מלמדים כי שיעור ההתנדבות בקרב הערבים הוא כ-7% בלבד – כאמור לעומת 14.4% בכלל האוכלוסייה ו-16.2% בקרב היהודים (הלמ"ס 2006, 71, לוח 14). כמו כן, ישנם פערים גדולים בין שיעור ההתנדבות בקרב גברים ערבים לשיעור ההתנדבות בקרב נשים ערביות. עיבוד נתוני הסקר הזה מעלה ששיעור ההתנדבות בקרב גברים ערבים היה 9.8%, לעומת 4.3% בקרב נשים ערביות.

מחקר של אליאס זיידאן ואסעד גאנם (2000), גם הוא מטעם המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי, מראה שבשנת 1997 שיעור ההתנדבות בקרב ערבים בני 21 ומעלה היה 28% – נמוך יחסית לכלל האוכלוסייה (32%) ויחסית ליהודים (33%) (שם, 57; שי ואחרים 1999, 56). שיעור ההתנדבות הרשמית (דרך ארגון) בקרב הערבים ב-2006 היה 29% – לעומת כמעט 50% בקרב היהודים (הלמ"ס 2006, 71, לוח 14). התנדבות רבה – כלומר יותר מ-250 שעות התנדבות בשנה – נמצאה בשיעור הגבוה פי חמישה בקרב המתנדבים היהודים בהשוואה למתנדבים הערבים (שי ואחרים 1999, 56).

למרות השיעור הנמוך יחסית של פעילות התנדבותית בחברה הערבית, מחקרים עדכניים יותר מצביעים על עלייה מתמדת בשיעורי ההתנדבות הרשמית בקרב הציבור הערבי בישראל.⁶⁵ במחקר של זיידאן (2005) נמצא כי חלה עלייה חדה בשיעורי ההתנדבות בחברה הערבית. המחקר מצא שבשנת 2001/2 שלושה מכל ארבעה בני 18 ומעלה בחברה הערבית עסקו בפעילות התנדבותית. בשנים האחרונות מתרבות היוזמות לעידוד ההתנדבות ברמה המקומית הערבית. מרבית היוזמות הן פרטיות, של יחידים או קבוצות, ולא של ארגון כלשהו; מרביתן פועלות בתקופה מוגבלת, ועוסקות בתחומים כגון חינוך ופיתוח תשתיות ביישוב.⁶⁶

עם זאת, נראה שפיתוח הפעילות ההתנדבותית בקרב האוכלוסייה הערבית אינו מספק, ושפוטנציאל ההתנדבות בה אינו ממוצה: הסקר של זיידאן וגאנם מראה שרוב הציבור הערבי הבוגר בישראל (72%) לא התנדב כלל בשנת 1997 (זיידאן וגאנם 2000, 48). ואולם, 61% מאלו שהצהירו שלא התנדבו טענו כי לא עשו זאת משום שלא פנו אליהם או משום שלא חשבו על כך בעצמם. כמעט 70% מהם שללו את הטענה כי לא התנדבו משום שלא חשבו שההתנדבות חשובה או מועילה (שם, 48). כלומר, יש בחברה הערבית הכרה בחשיבות הפעילות ההתנדבותית אך אין עידוד פעיל של פעילות זו.

65 בשנים האחרונות מתעצמות הקריאות לעידוד הפעילות ההתנדבותית במדינות ערב באופן כללי, וגובר בהן העיסוק בסוגיה זו. למשל, באוקטובר 2006 הוקם אתר אינטרנט בערב הסעודית שנועד לקדם את תרבות הנתינה וההתנדבות ולהציג מחקרים בנושא ההתנדבות בעולם הערבי. ראו http://www.arabvolunteering.org/main/page_44.html (בערבית). כמו כן, ב־2007 התקיים בסוריה כינוס ששמו "צעירים ערבים ופעילות התנדבותית"; וב־2008 התקיים בערב הסעודית כינוס בנושא התנדבות בעמותה לעיוורים.

66 יוזמה התנדבותית של צעירים ערבים משכילים בתחום החינוך פועלת בעיר טייבה. להרחבה ראו <http://www.atta.co.il/Category.asp?id=23> (בערבית).

קבוצת העבודה ביקשה לזהות את הקבוצות בחברה הערבית שבהן שיעור ההתנדבות הוא הגבוה ביותר. זיהוי זה נעשה באמצעות עיבוד נתונים סוציודמוגרפיים ותעסוקתיים של העוסקים בפעילות התנדבותית באוכלוסייה הערבית (כגון גיל, מין, מצב משפחתי, רמת השכלה, מצב תעסוקתי, משלח יד וענף תעסוקה).⁶⁷ הנתונים נלקחו ממסד הנתונים של הסקר החברתי לשנת 2006 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס 2006) וממחקרי המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי (שי ואחרים 1999; זיידאן וגאנם 2000). אלו הם הממצאים העיקריים:

🔍 שיעור ההתנדבות בקרב צעירים בגילים 20–39 גבוה משיעור ההתנדבות בקרב בני 40 ומעלה (8.3% לעומת 4.9%).

🔍 שיעור ההתנדבות בקרב בעלי תואר שני הוא הגבוה ביותר (50.3%) והוא גבוה במידה ניכרת משיעורה בקרב בעלי שאר רמות ההשכלה.

🔍 שיעור ההתנדבות בקרב בעלי תואר שלישי בישראל הוא הגבוה ביותר ועומד על 27.5%, ואולם שיעור ההתנדבות בקרב בעלי תואר שלישי בחברה הערבית הוא אפסי.

🔍 יותר מ־60% מהמתנדבים היו מועסקים בעת ביצוע הסקר.

🔍 שיעור המתנדבים בקרב הרווקים הוא הגבוה ביותר (10.9%).

🔍 הענפים הכלכליים שבהם מועסקים המתנדבים הרבים ביותר הם חשמל ומים (57.3%); מינהל ציבורי (24.4%); חינוך (20.9%); שירותי בריאות, רווחה וסעד (18.2%); שירותים עסקיים (18.2%); בנקאות, ביטוח ופיננסים (17.1%).

🔍 שיעור המתנדבים בעלי שכר חודשי של יותר מ־4,000 ש"ח כפול משיעור המתנדבים בעלי שכר חודשי של עד 4,000 ש"ח (13.9% לעומת 6.6%).

על פי ממצאים אלה, הנטייה לעסוק בפעילות התנדבותית בחברה הערבית מאפיינת את הצעירים בני 20–39 והאקדמאים (בייחוד בעלי תואר שני, אך לא בעלי תואר שלישי). מדובר בקבוצה נמרצת, בעלת ידע, הכשרה מתקדמת ומיומנויות עדכניות. העובדה שרבים מהמתנדבים הערבים עשו זאת לצד עבודתם היא בעלת חשיבות. היא מראה שמדובר בקבוצה המעורה בשוק העבודה והמודעת לדרישותיו, קבוצה בעלת ידע, מיומנויות וקשרים הרלוונטיים לשוק העבודה.

נוסף על זיהוי קבוצות האוכלוסייה שבהן שיעור המתנדבים הוא הגבוה ביותר, נבדקו תוכניות קיימות לעידוד ולפיתוח פעילות התנדבותית.⁶⁸ בחינה של תוכניות אלו ביחס לחברה הערבית בישראל מלמדת על שלוש חולשות מרכזיות בפעילותן: ראשית, אין תוכניות המיועדות רק לאוכלוסייה הערבית והמותאמות לנסיבות חייה ולצרכיה. שנית, התוכניות אינן ממקדות את מאמציהן בעידוד הפעילות ההתנדבותית בקרב הקבוצה בעלת הנטייה הגדולה ביותר להתנדב בציבור הערבי, כלומר אקדמאים בני 20–39, בעיקר בעלי תואר שני, המועסקים בפועל.

67 ראו נייר העבודה מאת ויסאם אבראחם ברשימת ניירות העבודה שבפתח החוברת.

68 מדובר בתוכניות כגון "עיר מתנדבת נוער" (עמ"ן) ו"מערך תיאום ותמיכה בהתנדבות ברמה היישובית" (מתו"ב). תוכניות אלה פועלות מטעם ארגון הג'וינט בישראל בשיתוף גופים כגון משרד החינוך, המחלקות לשירותים חברתיים במשרד הרווחה וארגוני החברה האזרחית. להרחבה ראו <http://www2.jdc.org.il/category/jdc-main-activity-volunteerism>

חולשה שלישית ומרכזית קשורה לתחום ההתמחות של התוכניות. לדעת חברי קבוצת העבודה, תוכניות ההתנדבות אינן מתמחות דיין בתחום התעסוקתי, ולא מכוונות כראוי את פעילות ההתנדבות לתמיכה באוכלוסיית הבלתי מועסקים – נשים וגברים. בעיית האבטלה בחברה הערבית החמירה בין השנים 2001 ו-2004 (מנאע 2008ב), בין השאר עקב ירידת משקלם של ענפים מסורתיים בשוק העבודה הישראלי, שבגינה איבדו רבים מן העובדים הערבים את נחיצותם (מיעארי 2008, 352). דפוסים מרכזיים של הבלתי מועסקים בחברה הערבית ממחישים את חשיבות הפעילות ההתנדבותית בקרב קבוצה זו: שיעור הבלתי מועסקים הגבוה ביותר בשנת 2004 נרשם בקרב בעלי השכלה של עד 8 שנות לימוד (מיעארי 2008; מנאע 2008א, 75); כ-64% מהבלתי מועסקים בשנת 2004 חיפשו עבודה במשך חצי שנה לפחות (מנאע 2008א, 76); וכמעט 70% ממחפשי העבודה נעזרו לשם כך בקרובי משפחה ובחברים קרובים בלבד (מיעארי 2008, 353).

דפוסים אלו מעידים שנחוצה פעולה אינטגרטיבית לשיפור ההשכלה וההכשרה המקצועית של מחוסרי עבודה ערבים. כן נדרשת הסבה מקצועית של רבים מהם, על מנת לשפר את יכולתם להשתלב בשוק העבודה. נוסף על כך צריך לשכלל את מיומנותם של הבלתי מועסקים בחיפוש עבודה ולהגדיל את מרחב אפשרויות החיפוש שלהם (שם). למתנדבים הערבים הצעירים והמשכילים יש היכולת, הידע והרצון לתרום למבקשי העבודה בתחומים אלו. למרות זאת, החיבור בין שתי הקבוצות לא נעשה כראוי.

* * *

לדעת קבוצת העבודה, הטיפול בארבעה המוקדים שתוארו בפרק זה – קשיים שבני המגזר הערבי נתקלים בהם בשלבי המיון, ההערכה וההשמה בתעשיית ההיי טק; משק מגורים בלתי מפותח ובלתי הולם; חסמים המעכבים יזמות עסקית משותפת בין יהודים לערבים; וחוסר פיתוח של הפעילות ההתנדבותית בחברה הערבית – עשוי להביא לקידום התעסוקה, רמת החיים, הרווחה החברתית והצמיחה הכלכלית בחברה הערבית בפרט ובחברה הישראלית בכלל. גורמים רבים מעכבים את פיתוח החברתי-כלכלי של החברה הערבית – קצתם חיצוניים, אך רבים מהם קשורים למאפייני הפנימיים. בפרק הבא יתוארו ההמלצות העיקריות של קבוצת העבודה, שמטרתן להתוות דרכים מעשיות להתמודדות עם הבעיות שתוארו ולפתח את הפוטנציאל החברתי והכלכלי הטמון במגזר הערבי.

המלצות קבוצת העבודה כוללות צעדים מעשיים מרכזיים בכל אחד מארבעת המוקדים שזוהו. חלקן מציעות פעולות ושינויים נדרשים במדיניות הממשלה ובגישתם של ארגונים וגופים שונים במשק הישראלי, וחלקן מציעות פעולות ושינויים נחוצים בתוך החברה הערבית ובאחריותה. העובדה שההמלצות גובשו על ידי מומחים ואנשי מקצוע מקרב החברה הערבית בישראל רבת חשיבות בעיני חברי הקבוצה. הם רואים בכך צעד חיוני לקראת גיבוש אסטרטגיות הולמות ואפקטיביות לקידום כלכלי וחברתי של הציבור הערבי בישראל. לנוחות הקוראים ההמלצות מאורגנות לפי סדר הדיון בפרק הקודם.

1. שיפור תהליך הגיוס, המיון וההערכה של מועמדים ערבים לעבודה בענף ההיי טק

כפי שתואר בפרק הקודם, יש לנקוט צעדים שיובילו להגברת הקליטה של משכילים ערבים בעלי הכשרה רלוונטית בענף ההיי טק לגווניו. חברי קבוצת העבודה ממליצים, בראש ובראשונה, שהגורמים הממשלתיים הרלוונטיים וחברות ההיי טק במגזר הפרטי יאמצו גישה מעשית שתראה באקדמאים ערבים בעלי השכלה מתאימה קהל יעד לגיוס כוח אדם. כאמור, המכשולים בדרך להגברת השתלבותם של משכילים ערבים בענף זה ניכרים כבר בתהליך הגיוס, המיון וההערכה, שעליו מופקדות על פי רוב חברות השמה חיצוניות. מאחר שמכשולים אלו נובעים הן ממאפייני המועמדים הערבים עצמם והן מאופן ההתייחסות של גורמי ההשמה, מוצע לנקוט שלושה צעדים מרכזיים שעשויים להסיר או לפחות למתן אותם:

א. קיום סדנאות הכנה למועמדים. יש למקד את מרב המאמצים בהכנה ובהכשרה של ערבים בעלי השכלה רלוונטית לענף ההיי טק המבקשים להשתלב בענף.⁶⁹ לשם כך מוצע לפתח מערך של סדנאות אשר יספקו למועמדים כלים להתמודדות מוצלחת עם תהליכי הגיוס ועם מבחני המיון וההערכה הנהוגים בענף ההיי טק. את סדנאות ההכנה ינחו אנשי מקצוע ופסיכולוגים התנהגותיים (ערבים ויהודים), בעלי ותק וניסיון בהדרכה ובשיטות הערכה ובעלי ידע על התרבות ועל החברה הערבית בישראל. הסדנאות יתבססו על הדמיה אישית, באופן שהמשתתפים יתנסו במגוון מצבים הקשורים לחיפוש עבודה ובמבחנים הנהוגים בחברות השמה. משתתפי הסדנאות יפנימו את ההבדלים בין מוסד לימודים לבין מקום עבודה בכל הנוגע לדרישות ולציפיות, יכירו את ההיררכיה הארגונית בחברות היי טק, ירכשו מיומנויות בחיפוש עבודה ובפנייה למעסיקים בענף ההיי טק, וילמדו כיצד לכתוב קורות חיים כמקובל. כמו כן הם ילמדו כיצד להתכונן לריאיון עבודה, כיצד להתנהג בריאיון, ואיך להציג את עצמם ולהעביר מסרים שמקדמים את סיכויי הקבלה לעבודה, בין השאר על ידי שפת הגוף. הם ילמדו אופני התמודדות ודרכי תפקוד במגוון מצבים יומיומיים בעבודה בחברות היי טק באמצעות משחקי תפקידים; יכירו מבחני מיון נפוצים; יתנסו בדינמיקה קבוצתית ובעבודת צוות, מתוך דגש על פיתוח כושר מנהיגות ויכולת לפתרון סכסוכים; יקבלו כלים להתמודדות עם מצבי לחץ; ויזכו לייעוץ אישי מתוך התייחסות לנקודות התורפה האישיות. בסדנאות יהיו דיונים ותרגילים והן ילוו במשוב אישי קבוע לכל משתתף. האחריות לביצוע תהיה בידי גופים עסקיים פרטיים או בידי ארגוני החברה האזרחית בחברה הערבית.

69 יתרה מזו, מן הראוי לעסוק בהכוון תעסוקתי והשכלתי כבר בשלב הלימודים התיכוניים.

ב. **קיום הרצאות וסדנאות הסברה לחברות ההשמה וההיי טק.** מוצע לקיים הרצאות וסדנאות לעובדים ולנציגים של חברות השמה וחברות היי טק, שמטרתן להגביר את המודעות להטיות התרבותיות והחברתיות שעשויות להתרחש בתהליכי הגיוס, המיון וההערכה של מועמדים בני מיעוטים. בסדנאות יודגשו היתרונות העסקיים, הכלכליים והחברתיים שטמונים בגיוון תרבותי של ההון האנושי בחברות עסקיות (עואד 2006). כמו כן, הן יספקו הזדמנות להכיר טוב יותר את החברה הערבית בישראל ואת הפוטנציאל הרב שטמון בה. הדבר עשוי לתרום לגיבוש מדיניות המעודדת קליטת עובדים ערבים בחברות היי טק, ולפיתוח מסלולי ליווי והדרכה לערבים שמתקבלים לעבודה בענף.

ג. **שילוב מראיינים ובוחנים דוברי ערבית.** מוצע להרחיב ולגוון את קבוצת המראיינים, הבוחנים והמעריכים ששותפים לתהליך המיון וההערכה בחברות ההשמה ובחברות ההיי טק. מומלץ לשלב פסיכולוגים ומראיינים רבים יותר דוברי ערבית ומקרב הציבור הערבי. הדבר ימנע פירוש מוטעה של התנהגות המועמדים ויגביר בקרבם את תחושת הביטחון והשייכות.

2. פיתוח ושיפור של משק המגורים לאוכלוסייה הערבית בישראל

נדרשת כיום פעולה נמרצת – מצד מוסדות הממשל, הרשויות המקומיות, החברה האזרחית והמגזר הפרטי – שתספק פתרונות למצוקת הדיור הגוברת בחברה הערבית. שיפור משק המגורים של הציבור הערבי יקל את המצוקה הפיזית ויפחית את תחושות הקיפוח של ציבור זה; הוא יסייע בהפגת מתחים בתוך החברה הערבית ובינה לבין החברה היהודית, ישפר את איכות החיים של המגזר הערבי ויספק לו הזדמנויות רבות יותר לפיתוח כלכלי, תעסוקתי וחברתי.

באופן בסיסי מוצע לשים קץ לעיור האצור ביישובים הערביים בישראל, ולפעול לפי עיקרון של עיור מבחין יזום. משמעותו של עיקרון זה היא הפיכת יישובים ערביים מסוימים למוקדים שבהם ירוכזו מאמצי העיור והפיתוח, במקביל לתכנון ולפיתוח שוטף ביישובים ערביים אחרים.⁷⁰ מימושו של עיקרון אסטרטגי זה מחייב גישה שמשלבת שלושה מוקדי פעולה מרכזיים:

➤ הגברת הגיוון של היצע המגורים לציבור הערבי, באמצעות תכנון צורות דיור מגוונות וחדשניות ופיתוח ושיווק שלהן.

➤ הקצאת קרקעות מדינה ליישובים ערביים, מתן פתרונות מימון לציבור הערבי וביצוע תכנון מפורט ליישובים ערביים. פעולות אלו יסייעו בהעברת מסר חדש וחיובי לציבור הערבי מטעם גורמי התכנון הממסדיים.

➤ פיתוח תשתיות ציבוריות, שטחי מסחר ושטחי תעסוקה בטרם ישווקו פרויקטים למגורים, ושיפור התשתיות הציבוריות ביישובים קיימים.

ברמה המעשית מוצע לנקוט שבעה צעדים עיקריים אשר יספקו פתרון משולב לבעיות הנוגעות למשק המגורים הערבי בישראל:

70 עקרון העיור המבחין היזום בא לידי ביטוי בתמ"א מס' 35, שמשלבת תוכניות לבנייה, לפיתוח ולשימור ביישובים רבים בישראל. תוכנית זו אושרה על ידי הממשלה לפני כשלוש שנים, וקודמה על ידי מינהל התכנון של משרד הפנים. התוכנית כוללת יותר מ-100 תוכניות אב ותוכניות מתאר ליישובים, 81 מהן ליישובים ערביים (משרד הפנים 2007, 10).

א. הקמת שכונות עירוניות. יש לבנות רבעים ושכונות מגורים בבנייה רוויה – בבנייה עצמית או באמצעות חברות קבלניות ציבוריות או פרטיות מקרב החברה הערבית ובעבורה. הדבר יזרז את השינוי בדפוס המגורים בחברה הערבית, יספק פתרון למחוסרי קרקע ויסייע לפיתוח עירוני, חברתי וכלכלי של יישובים ערביים רבים. מוצע שהתכנון, הפיתוח והאכלוס של פרויקטים אלו יונחו על ידי ההמלצות האלה:

➤ לבנות בנייני מגורים שמרביתם בגובה של שתיים עד שש קומות, ומיעוטם מתנשאים לגובה של יותר משש קומות (הללו ייבנו בצירים ראשיים ובמקומות מרכזיים).

➤ לבנות יחידות דיור במגוון רחב של גדלים, בין 90 מ"ר ל-200 מ"ר. הדבר יספק את צורכי האוכלוסייה הערבית, שחוזה כיום מעבר הדרגתי מדפוס מגורים מסורתי לדפוס מגורים מודרני.

➤ לבנות מבני מגורים בתכנון מודולרי, המתחשב במעבר ההדרגתי ממגורים בבתים פרטיים בסגנון כפרי המשכנים את המשפחה המורחבת למגורים בדירה עם המשפחה הגרעינית. המבנים צריכים לכלול למשל כניסות נפרדות לדירות ולקומות השונות, וגינות נפרדות לכל יחידת דיור.

➤ לתכנן ולפתח מרחבים ציבוריים ההולמים את צורכי הציבור הערבי, לרבות מגרשי משחקים, טיילות, פארקים, גינות שכונתיות, מבנים קהילתיים, כבישים ודרכים מוסדרות.

➤ לתכנן, לבנות ולשווק את השכונות האלה מתוך שיתוף פעולה בין משרדי הממשלה וגורמי התכנון הרשמיים לבין הרשויות המקומיות הערביות, ארגוני החברה האזרחית ונציגי הציבור הערבי עצמו. מעורבותה של האוכלוסייה שהפרויקטים מיועדים לה בתהליכי התכנון, הפיתוח, הביצוע והשיווק חיונית להצלחת הפרויקטים.

ב. הסדרת מעמדם של היישובים הלא מוכרים. יש ליזום פעולה ציבורית נמרצת לפתרון בעיית היישובים הערביים הלא מוכרים ולהסדרת הבנייה ללא היתר במגזר הערבי. מוצע כי גופי ממשל וגופים אזרחיים יקיימו הסברה בשפה הערבית בנושא זה ביישובים הלא מוכרים, ויספקו נתונים על התכנון, על רישום הקרקעות ועל התשתיות שיפותחו לרווחת התושבים.

ג. שיפור תנאי המגורים בערים המעורבות. כדי להתמודד עם מצוקת המגורים ועם תנאי המגורים הירודים של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות מוצעים הצעדים האלה:

➤ להסדיר את זכויות דמי המפתח של רבים מהדיירים הערבים בערים המעורבות ולאפשר להם לרכוש, לשפץ או להרחיב את יחידת הדיור שבה הם חיים.

➤ לספק פתרונות דיור בהישג יד לבני המעמד הבינוני-נמוך בערים אלו.

➤ להקים שכונות בעלות מאפיינים תרבותיים ואסתטיים ערביים בערים המעורבות, כגון סגנון ארכיטקטוני המשלב אלמנטים מן התרבות הערבית ומבנים קהילתיים ייחודיים.

ד. מתן סיוע ותמיכה כספית ציבורית לאוכלוסייה הערבית. מוצע שסיוע זה יכלול שלושה רכיבים:

➤ הקמת קרן פיתוח ציבורית שתיתן הלוואות ומענקים לרשויות מקומיות ערביות כמימון ביניים שיאפשר פיתוח תשתיות ושירותים נאותים בסביבות המגורים החדשות.

✎ יצירת מסלולי תמיכה ומימון והגמשת הקריטריונים לקבלת משכנתאות וסיוע כספי לצורכי דיור בעבור זוגות צעירים ערביים. בין השאר מוצע להתחשב ברמת ההכנסה השנתית הכוללת של בני הזוג ולא בהכנסה החודשית בלבד, להגדיל את היצע הדיור המוזל, ולהעניק הטבות מקום ומשכנתאות מיוחדות למעוטי יכולת.

✎ הוזלת הקרקעות המיועדות לחכירה ולבנייה עצמית רוויה, באמצעות מינהל מקרקעי ישראל. צעד זה יאפשר להתחרות בשיטה הרווחת של בנייה עצמית של בתים פרטיים, ויסייע למשקי בית צעירים ומעוטי יכולת.

ה. הסדרת תהליך האיחוד והחלוקה מחדש (רה־פרצלציה) של קרקעות ביישובים הערביים. כאמור, תהליך זה מעורר התנגדות בקרב בעלי קרקעות פרטיים בחברה הערבית. כדי להתגבר על התנגדות זו מוצע לנקוט שלוש פעולות:

✎ אגף המדידות במשרד הבינוי והשיכון, שתפקידו לאשר תוכניות מדידה לצורכי רישום קרקעות לאחר הרה־פרצלציה שלהן, יפרסם הסברים בערבית לתהליך הרה־פרצלציה מתוך הדגשת יתרונותיו בהגברת היצע המגורים ביישובים הערביים.

✎ יופחת המיסוי על הרה־פרצלציה ועל ההסדרה והרישום של בעלות על קרקעות ביישובים ערביים, וכך תופחתנה עלויות הדיור.

✎ בעת ביצוע הרה־פרצלציה ביישוב ערבי, השטח שמיועד לצורכי ציבור יוקצה בחלקו הגדול מאדמות מדינה. צעד זה עשוי להפחית את התנגדות בעלי הקרקעות הפרטיים לתהליך זה ויסייע בהגדלת כמות הקרקעות הזמינות לבניית מגורים ביישובים הערביים.

ו. הכנת תוכניות פיתוח במקביל לתכנון המתארי. מומלץ שבד בבד עם התכנון והאישור המתארי יגובשו תוכניות פיתוח מפורטות בעבור שטחים זמינים המיועדים למגורים. כך תובטח זמינותם של פתרונות תכנוניים ומעשיים בתחום תשתיות המים, הביוב והדרכים, וימנעו עיכובים בביצוע התוכניות.

ז. יצירת שותפות ארוכת טווח בין הקהילה הערבית, הרשויות המקומיות הערביות ומשרדי הממשלה. שותפות זו תתבטא בהקמת מנגנונים של דיאלוג קבוע ומתמשך בענייני תכנון, פיתוח ושיווק של פתרונות דיור בחברה הערבית – כגון ישיבות בהשתתפות נציגי כל הצדדים וביקורים של צוותים מקצועיים ממשרדי הממשלה וממוסדות התכנון ביישובים ערביים. מטרת השותפות לבנות אמון הדדי ולאפשר עדכון שוטף ביחס לרצונות ולצרכים של האוכלוסייה. שותפות כזאת עשויה לתרום למימוש תוכניות פיתוח ביישובים ערביים, ולשיפור הדימוי של פרויקטים למגורים בעבור האוכלוסייה הערבית. כמו כן, מומלץ לשלב בעלי מקצוע ערבים בשלבי התכנון, הפיתוח, הבינוי, האכלוס והתחזוקה של פרויקטים למגורים ביישובים הערביים. למשל, רצוי שלפחות מחצית מחברי צוות התכנון בפרויקט מגורים מסוים לציבור הערבי יהיו ערבים.

3. עידוד יזמות עסקית משותפת לערבים וליהודים

חוסר ההשתלבות של החברה הערבית בכלל ושל יזמיה העסקיים בפרט בכלכלה הלאומית מונע שיפור במצבה החברתי והכלכלי של חברה זו, ולטווח הארוך גם פוגע בצמיחה הכלכלית של ישראל. שיתוף פעולה כלכלי-יזמי הוא אבן יסוד בהשתלבות הציבור הערבי במשק הישראלי, והוא מחייב פעולה הן בזירת הממשל והן בזירה העסקית והאזרחית.

בזירת הממשל, מוצע להקים יחידת מטה ייעודית לקידום שיתוף פעולה כלכלי ועסקי בין יזמים ערבים ליזמים יהודים. מומלץ שיחידה זו תפעל במסגרת הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי שהוקמה לא מכבר במשרד ראש הממשלה.⁷¹ יחידת המטה תפעל בתיאום מלא עם ארגונים עסקיים ועם ארגוני החברה האזרחית שעוסקים בשיתוף פעולה כלכלי ערבי-יהודי. פעילות היחידה תלווה במחקרי מעקב תקופתיים שיספקו הערכה על מידת הצלחתה על ידי איסוף נתונים כגון מספר היזמים היהודים והערבים שמשותפים פעולה; היקף הפעילות הכלכלית של עסקים משותפים; ומספר היזמים הערבים שמשווקים את מוצריהם בשוק הישראלי. פעילות היחידה תמומן על ידי תמיכה ממשלתית, כספי תרומות וכן דמי חבר שישלמו בעלי עסקים תמורת שירותיה. מוצע שפעילותה של יחידת המטה תכלול ארבעה צעדים מעשיים מרכזיים:

א. הקמת שלוחות אזוריות. מומלץ להקים שלוש שלוחות אזוריות של יחידת המטה – באזור המרכז, הדרום והצפון. השלוחות ישמשו כתובת ליזמים המעוניינים ביזמות משותפת, ויספקו סלי שירותים שיכללו ייעוץ, הדרכה, הפניה למקורות מימון ועוד. נוסף על כך מוצע להקים תת-שלוחה ארצית לסטודנטים בלבד, שתפעל לעידוד יזמות סטודנטאלית משותפת, בייחוד בתחומים עתירי טכנולוגיה. שלוחה זו תשמש מוקד מפגש ותיתן ייעוץ וסיוע; תספק מימון לצורך מימוש רעיונות יזמיים משותפים חדשים; תסייע לפיתוח קשרים בין יזמים ערבים ויהודים צעירים; תציע קורסים להכשרת יועצים עסקיים באוניברסיטאות; ותקיים כינוסים בנושא יזמות משותפת לסטודנטים ערבים ויהודים.

ב. סיוע בשיווק מוצרים ובפתיחת שווקים חדשים. מומלץ שהיחידה תספק כלים שיסייעו בשיווק מוצרים ושירותים של עסקים יהודיים-ערביים בישראל ובחו"ל – בין השאר על ידי פיתוח תשתיות שיווק (ובכלל זה באינטרנט), ביצוע מחקרי שוק ואיתור הזדמנויות עסקיות.

ג. הקמת קרן הלוואות וסיוע לעסקים יהודיים-ערביים. מומלץ להקים קרן שתיתן מענקים, הלוואות, הטבות והקלות מס לעסקים משותפים. בין השאר, הקרן תציע הלוואות פיתוח בתנאים מיוחדים ונוחים, ותקדם הקמת אזורי תעשייה משותפים ליהודים ולערבים שיקבלו מעמד של אזורי עדיפות ויזכו להטבות ממשלתיות.

ד. ייסוד פרויקט כלל-ארצי למתן סיוע מקצועי בהקמת עסקים משותפים. מומלץ לייסד פרויקט שמטרתו לסייע ליזמים ערבים ויהודים שמבקשים להקים עסקים משותפים. במסגרת הפרויקט יינתנו שירותי ליווי, ייעוץ והדרכה צמודים בתחומים כגון תכנון עסקי, תכנון פיננסי, הפניה למקורות מימון ועוד.

באשר לזירה העסקית והאזרחית, מוצע לקדם פעילות של ארגונים שמעודדים שיתוף פעולה כלכלי בין האוכלוסייה היהודית לאוכלוסייה הערבית ולמקד את מאמצייהם בפיתוח יזמות עסקית משותפת – להבדיל מפעולות שמטרתן פיתוח הכלכלה הערבית בלבד, או פעולות שמתמקדות בדו-קיום תרבותי-חברתי. מומלץ לנקוט פעולות הסברה להעלאת המודעות לחשיבות ולפוטנציאל הטמונים בשיתוף פעולה כלכלי כזה, ובין השאר לקיים סדנאות יזמות משותפות וכינוסים שיספקו ליזמים משתי האוכלוסיות הזדמנויות לפעולה משותפת.

71 על הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי ראו <http://www.pmo.gov.il/PMO/PM+Office/rsuiot/ecoAR.htm>

4. פיתוח ההתנדבות כמשאב חברתי כלכלי בחברה הערבית

נחוצה יוזמה רחבת היקף לעידוד ההתנדבות בחברה הערבית, בעיקר לשם סיוע לבלתי מועסקים. לשם כך מוצע להקים ארגון שתפקידו למנף את הפעילות ההתנדבותית בקרב הציבור הערבי. ארגון זה יקשר ויתאם בין אזרחים ערבים שמעוניינים להתנדב ושהם בעלי פוטנציאל התנדבות⁷² לבין פרטים, משפחות, ארגונים ומוסדות שזקוקים למתנדבים. בדרך זו יבוצע חיבור יזום ופעיל בין ההיצע לביקוש בתחום ההתנדבות בחברה הערבית. בשנותיו הראשונות יתמקד הארגון החדש בפעילות התנדבותית בתוך היישובים הערביים. לאחר התבססותו בחברה הערבית, אפשר יהיה להרחיב את פעילותו אל הזירה הכלל-ישראלית, למשל להציב מתנדבים ערבים בלשכות התעסוקה.

כאמור, הארגון ייחד מאמצים לפעילות התנדבותית למען עידוד התעסוקה ושיפור יכולות ההשתלבות בשוק העבודה של נשים וגברים בני החברה הערבית. הוא יציע, באמצעות מתנדבים, חונכות אישית, וכן מפגשי הכשרה והדרכה מקצועית בתחומים כגון לימוד השפה העברית והאנגלית; שיפור מיומנויות השימוש במחשב והעבודה באמצעות האינטרנט; הכנה לבחינות מיון והשמה; והדרכה בחיפוש עבודה (ובכלל זה כתיבת קורות חיים) ובפנייה למעסיקים. הארגון גם יבצע פעילות הסברה להעלאת המודעות לתרומתה של הפעילות ההתנדבותית בחברה הערבית.

מומלץ שהארגון החדש יחתור לשיתוף פעולה אסטרטגי עם ארגוני החברה האזרחית, עם ראשי עיריות ורשויות מקומיות ועם בעלי הון בחברה הערבית, וכן עם משרדי ממשלה וארגונים ציבוריים רלוונטיים. פעילות הארגון תלווה במחקר תקופתי שילמד על הצלחותיו וכישלונותיו.

מבחינה מבנית, מוצע שלארגון יהיו שני סניפים אזוריים: בצפון – בעיר נצרת, ובמרכז – בעיר טייבה. בכל סניף יועסקו ערבים בעלי תואר ראשון לפחות, שישמשו מנהלים של תחומי ההתנדבות בציבור הערבי. מנהלים אלו יהיו מעודכנים באשר לפעילות ההתנדבותית על שלל ענפיה – ברחבי העולם וכן בישראל ובחברה הערבית בה – ובאשר לתוכניות קיימות לעידוד ההתנדבות בתחומים שהם מנהלים. הם ינתחו את הנתונים שבידיהם כדי לזהות גורמים שעלולים להכשיל תוכניות לעידוד התנדבות, ויבנו מאגרי נתונים מעודכנים ושימושיים על אזרחים שמתנדבים או מעוניינים להתנדב ועל ארגונים ויחידים שעשויים להסתייע בפעילות התנדבותית. סיכומם של דבר, מנהלי התחומים ישמשו מתווכים פעילים בכל הנוגע לפעילות ההתנדבותית ביישובים ערביים.

לסיכום, קידום השתלבותם של משכילים ערבים בענף ההיי טק, שיפור משק המגורים ביישובים הערביים, טיפוח יזמות עסקית ערבית-יהודית ופיתוח הפעילות ההתנדבותית בקרב האוכלוסייה הערבית – כל אלו הם אבני יסוד של הקידום חברתי כלכלי של החברה הערבית בישראל. אנו מקווים שהתובנות וההמלצות שגיבשו חברי קבוצת העבודה ושפורטו במסמך זה יסייעו לקובעי מדיניות, למקבלי החלטות, למומחים, לאנשי מקצוע ולפעילים חברתיים במלאכה הקשה והחשובה – שיפור מצבו החברתי והכלכלי של הציבור הערבי בישראל, לתועלת החברה הישראלית כולה.

72 כפי שתואר בפרק הקודם, מדובר במיוחד בצעירים בעלי תואר ראשון ושני שמועסקים בפועל. כמו כן, מוצע לעודד התנדבות בקרב ערבים בעלי תואר שלישי, ששיעורי ההתנדבות בקרבם כיום זעומים.

- אבו־בקר, ח', 2008. "רווחה, מודרנה ומסורת: התמודדותן של נשים פלסטיניות בישראל עם שינויים במסגרות חייהן", ע' מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 384–359.
- אבו־עסבה, ח', 2005. "מערכת החינוך הערבית בישראל: התפתחות ותמונת מצב עכשווית", ע' חידר (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 1: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל־אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 221–201.
- , 2008. חסמים חיצוניים ופנימיים המעכבים קליטה ושילוב בוגרים ערבים בחברות היי־טק, דוח מחקר שהוגש למרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי, הרצליה.
- אבו־עסבה, ח', ול' אבישי (עורכים), 2009. המלצות לשיפור מערכת החינוך הערבית בישראל (אסטרטגיות לקידום החברה הערבית בישראל, 1), ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- אבו שרקייה, נ', 2008. "השפעת התרבות הארגונית על דרכי הניהול והארגון ברשויות המקומיות הערביות", א' גאנם ופ' עזאזיה (עורכים), השלטון המקומי הערבי בתחילת המאה ה־21: המשימות והאתגרים, טמרה: אבן ח'לדון – העמותה הערבית למחקר ולפיתוח (בערבית).
- אברהמי, א', ו' דר, 1995. "קולקטיביזם ואינדיווידואליזם במניעי מתנדבים צעירים: המקרה של בני קיבוץ", מגמות לז(1–2): 5–28.
- אגודת הגליל, 2005. סקר חברתי־כלכלי של האוכלוסייה הערבית, שפרעם: אגודת הגליל.
- אורת, ג', 1963. "מבחנים מילוליים ומבחני ביצוע: ערכם היחסי לצורך השוואה בין־תרבותית", מגמות ט (תשי"ח).
- אלגאברי, מ'א, 2002. אלעקל אלח'ליגי אלערבי [השכל הערבי במפרץ], ביירות: אלמרכז אלתקאפי אלערבי (בערבית).
- בוימל, י', 2007. צל כחול לבן, חיפה: פרדס.
- בליקוף, מ', 2008. "מדד התעסוקה"; "מדד הרווחה", ע' חידר (עורך), דוח סיכוי 2007: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל, ירושלים: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי, עמ' 65–50.
- בלר, מ', 1994. "סוגיות פסיכומטריות וחברתיות בתהליך ברירת סטודנטים לאוניברסיטאות בישראל", מגמות לו(1): 88–108.
- בן־שחר, ג', ומ' בלר, 1993. "על הראיון האישי כמכשיר למיון ולברירה", מגמות לה(2–3): 246–259.
- בן שטרית, ג', וד' צ'מנסקי, 2002. התערבות הממשלה בשוק הדיור: היבטים תיאורטיים ולקחי הניסיון המצטבר, חיפה: הטכניון, המרכז לחקר העיר והאזור.
- בנק ישראל, 2006. דוח בנק ישראל לשנת 2006, ירושלים: בנק ישראל, פרק ה: שוק העבודה.
- בסיס, ל', 2009. מיון רב תרבותי – צו השעה: מבחני מיון והערכה לאקדמאים ערבים, תוצאות המחקרים וההתאמות הנדרשות, תל־אביב: קו משווה – קואליציית המעסיקים לשוויון לאקדמאים ערבים.
- בר־אל, ר', 1993. הפיתוח הכלכלי של המגזר הערבי, הרצליה: המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי, בשיתוף המרכז ללימודי פיתוח.
- בר־חיים, א', 1988. הערכה של ביצועי עובדים (ניהול משאבי אנוש, יחידה 7), תל־אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ברודט, ד' (עורך), 2008. ישראל 2028: חזון ואסטרטגיה חברתית־כלכלית בעולם גלובלי, חיפה: מוסד שמואל נאמן.

גאנץ, א', ופ' עזאזיה, 2008. "השלטון המקומי הערבי בישראל: האם ניתן לצאת מהמשבר?", הנ"ל (עורכים), **השלטון המקומי הערבי עם תחילת המאה ה-21: המשימות והאתגרים**, טמרה: אבן ח'לדון – העמותה הערבית למחקר ולפיתוח (בערבית).

גולדברג, א', 2008. דו"ח הוועדה בעניין הסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב, הוגש לשר השיכון, <http://www.moch.gov.il/Moch/VariousPages/DochVaadaHetiahsbutBeduit.htm>

גולדשטיין, ת', 2007. "פישר מודה: יש ערבים מופלים לרעה בתעסוקה", *ynet*, 13.11.07, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3470865,00.html>

גלוברוזן, א', וע' כרמי, 1982. **אנשים בארגון, ניהול משאבי אנוש**, תל-אביב: ספרית המנהל.

גליקמן, א', 2008. "ישראל 2008: אפליה נגד ערבים, נשים ומזרחים", *ynet*, 7.12.08, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3633317,00.html>

גרא, ר', 2005. "אי-שוויון תעסוקתי בין ערבים ליהודים משכילים בשוק העבודה בישראל", ע' חידר (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל 1: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 222–236.

דאוד, נ', 2008. "בין תרבות למצב חברתי-כלכלי: גורמים התורמים לאי-שוויון בבריאות בין ערבים ליהודים בישראל", ע' מנאע (עורך), **ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה**, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 385–408.

דהן, ט', 2008. **זכויות האדם בישראל: תמונת מצב 2008**, ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.

דוירי, מ', 2006. "סוגיות בהערכה פסיכולוגית של קליינטים מחברה קולקטיביסטית: המקרה של ערבים ומוסלמים", **שיחות: כתב עת ישראלי לפסיכותרפיה** כא(1).

הוברמן, ק', 2008. "מבוע השילוב הכלכלי כחלק מהצעת מדיניות חדשה לפיתוח מנועים לשילוב האזרחים הערבים בישראל", א' גופר (עורך), **התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל**, נווה אילן: יוזמות קרן אברהם, עמ' 25–38.

הלמ"ס, 2006. **הסקר החברתי 2006**, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

—, 2007. **שנתון סטטיסטי לישראל 2007**, מס' 58, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

—, 2008. **א. סקרי כוח אדם 2007**, מס' 1345, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

—, 2008. **ב. שנתון סטטיסטי לישראל 2008**, מס' 59, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הלר, א', 2002. **דוח וסקירה על התפתחות הפערים החברתיים בישראל בעשרים השנים האחרונות: תקציר**, ירושלים: כנסת ישראל, מרכז מחקר ומידע.

וולונסקי, ע', 2005. **אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה בישראל 1952–2004**, תל-אביב: מוסד שמואל נאמן.

ועדת אור, 2003. **דוח ועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000**, ירושלים: מדינת ישראל, הרשות השופטת.

ורצברגר, א', 2007. "הפרטת השיכון הציבורי: שינוי או המשכיות במדיניות הדיר", א' אבירם, ג' גל ו' קטן (עורכים), **עיצוב מדיניות חברתית בישראל: מגמות וסוגיות**, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 149–170.

זיידאן, א', 2005. **התנדבות, תרומות ועמדות כלפי ארגונים בחברה הערבית-פלסטינית בישראל: בחינה מחודשת**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.

זיידאן, א', וא' גאנץ, 2000. **תרומה והתנדבות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.

- זליכה, י', 2008. "האוכלוסייה הערבית ותעשיית ההיי טק הישראלית", א' גופר (עורך), התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל, נווה אילן: יוזמות קרן אברהם, עמ' 73-78.
- , 2008. "מנוע צמיחה מתחת לאפנו: המגזר הערבי (1)", 3.4.08, *TheMarker Online*, http://markets.themarket.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20080403_971316
- חאג' יחיא, ק', 2007. "העסקת האקדמאים הערבים בשוק העבודה בישראל", ח' עראר וק' חאג' יחיא (עורכים), האקדמאים הערבים בישראל: סוגיות ומגמות, כפר סבא: המכללה האקדמית בית ברל.
- חודי, א', 2009. "אפשרויות תוכניות דיור באום אל-פאחם", כלכליסט, 21.3.09, <http://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3246504,00.html>
- חידר, ע', 1993. מכשולים בפני פיתוח כלכלי במגזר הערבי: יוזמות כלכליות בשני ישובים ערבים – טייבה ואום אל-פחם, תל-אביב: המרכז היהודי-ערבי לפיתוח כלכלי.
- , 2004. "מצוקה כלכלית-חברתית באוכלוסייה הערבית בישראל", ח' אבו-עסבה וש' חסון (עורכים), יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה: בעיות, מגמות, תרחישים והמלצות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2005. "הכלכלה הערבית בישראל: מדיניות יוצרת תלות", הנ"ל (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 1: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 171-200.
- , 2006. "אסטרטגיית הפיתוח הכלכלי של הערבים הפלסטינים בישראל", חזון עתידי לערבים הפלסטינים בישראל, נצרת: הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, עמ' 19-21.
- חידר, ע' (עורך), 2008. דוח סיכוי 2007: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל, ירושלים: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.
- חליחל, א"ס, 2008. "רווקות בקרב נשים ערביות: הגורמים להתרחבות התופעה במרכז ישראל ובצפונה", ע' מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 283-312.
- ח'מאסי, ר', 1990. תכנון ושיכון בקרב הערבים בישראל, תל-אביב: המרכז הבינלאומי לשלום במזרח התיכון.
- , 1993. מתכנון מגביל לתכנון מפתח ביישובים הערביים בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2004. חסמים בתכנון יישובים ערביים בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2006. "הבעלות על הקרקע כחסם בפני פיתוח", ש' חסון ומ' קרייני (עורכים), חסמים בפני שוויון: הערבים בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2006. המאבק על הבית: סקטור המגורים בירושלים, ירושלים: המרכז הבינלאומי לשיתוף פעולה ושלום, IPCC (בערבית).
- , 2007. בין מנהלים לחוקים: תכנון וניהול הקרקע ביישובים הערביים בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- , 2008. "הרשויות המקומיות הערביות: משבר חולף או מובנה?", ע' מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 409-438.
- , [בהכנה]. "בין בית לדירה: תמורות במשק המגורים בקרב האזרחים הערבים", הנ"ל (עורך), ספר החברה הערבית 3: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- חמדאן, ה', וע' בנא, 2006. מצוקת הקרקע והדיור: נייר עמדה, הוגש לוועדת הפנים והגנת הסביבה בכנסת ישראל, מטעם עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, והמרכז הערבי לתכנון אלטרנטיבי, 12 בדצמבר.

- יוגב, א', וח' איילון, 2000. "קריטריוני המיזון בכניסה לאוניברסיטאות – לאן?", ש' גורירוזנבליט (עורכת), נגישות להשכלה גבוהה: היבטים חברתיים ותהליכי מיזון – נייר עמדה, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- יסעור בית-אור, מ', 2009. "דו"ח: תמותת ילדים מפגיעות – כפול במגזר הערבי", Ynet, 8.5.09, <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3712654,00.html>
- יער, א', 1986. "יזמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל", מגמות כט(4): 393–412.
- לוי, ד', 2009. "אפשרה בנייה של 4000 יחידות דיור באום אל פאחם", כלכליסט, 21.1.09, <http://www.calcalist.co.il/articles/0,7340,L-3197162,00.html>
- מוסטפא, מ', 2006. השכלה גבוהה בקרב הפלסטינים בישראל, אום אל-פחם: עמותת "אקראא" לקידום החינוך בחברה הערבית (בערבית).
- , 2007. "תמורות בהשכלה הגבוהה בקרב המיעוט הערבי בישראל בעשור האחרון", ח' עראר וק' חאג'–יחיא (עורכים), האקדמאים הערבים בישראל: סוגיות ומגמות, תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- מוסטפא, מ', וח' עראר, [בהכנה]. "השכלה גבוהה בקרב מיעוטים: מקרה האוכלוסייה הערבית בישראל", ר' חמאסי (עורך), ספר החברה הערבית 3: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- מחמוד, מ', 2008. "מדד הבריאות", ע' חידר (עורך), דוח סיכוי 2007: מדד השוויון בין האזרחים היהודים והערבים בישראל, ירושלים: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי, עמ' 22–28.
- מיעארי, ס', 2008. "הדינמיקה של אבטלה בקרב הערבים בישראל: עדויות מנתוני פנל", ע' מנאע (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 313–358.
- ממ"י, 2005. תכנון ושיווק במגזר הערבי 2002–2006, ירושלים: מינהל מקרקעי ישראל.
- מנאע, ע' (עורך), 2008. ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- , 2008. "מבוא: שינוי והמשכיות בהווייתם של האזרחים הערבים בישראל – תמונת מצב", הנ"ל (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 2: אוכלוסייה, חברה, כלכלה, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 13–37.
- מרנדה, א', 2008. "רק 6% מעובדי המדינה הם ערבים ודרוזים", Ynet, 25.3.08, <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-3523381,00.html>
- משרד הפנים, 2007. תמ"א 35: סיכום שנת הפעילות הראשונה, ירושלים: משרד הפנים (מרס).
- נבו, ב', 1976. "מבחני משכל הוגנים", כתב עת לפסיכולוגיה וייעוץ בחינוך 6.
- נבו, י', 2009. "לוד: הערבים לא רוצים לשלם על החיים בזבל", Mynet, 14.5.09, <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3715429,00.html>
- סדן, ע', 2006. חלקי-תרומתו של המגזר הערבי למשק: מקצת הפרמטרים של החברה הערבית בכלכלת ישראל: נייר עמדה, הוצג בכנס הרצליה (25 בינואר), ירושלים: יוזמות קרן אברהם.
- סדן, ע', ור' חלבי, 2008. "השתלבות הערבים אזרחי ישראל במשק הלאומי: להוציא מתוק מעץ", א' גופר (עורך), התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל, נווה אילן: יוזמות קרן אברהם, עמ' 44–56.
- סופר, מ', י' שניל, י' דורוי וע' ואטרש, 1995. יזמות ותיעוש בחברה הערבית בישראל, כפר סבא: המכללה האקדמית בית-ברל, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.

- סייף, א', 2009. האוכלוסייה הערבית בישראל: נתונים כלכליים חברתיים מרכזיים, ירושלים: הרשות לפיתוח כלכלי של המגזר הערבי, הדרוזי והצ'רקסי, משרד ראש הממשלה (29 בינואר).
- ספיבק, א', 2008. "במת כלכליסט: בין בית הספר לקניון בסכנין", כלכליסט, 8.7.08, <http://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3087809,00.html>
- עואד, י', 2006. פרויקט "ייצוג הולם, העדפה מתקנת ושוויון בתעסוקה": דוח פעילות שנתי 2006, ירושלים: סיכוי – העמותה לקידום שוויון אזרחי.
- פארס, א', 2008. "פערים חברתיים-כלכליים ופוטנציאל גדול מבוזבז", א' גופר (עורך), התועלת הכלכלית של שילוב ושוויון בין ערבים לבין יהודים בישראל, נווה אילן: יוזמות קרן אברהם, עמ' 16–24.
- פייביש, ר', 2006. מכירת הדירות בדיור הציבורי, ירושלים: כנסת ישראל, מחלקת מידע ומחקר, <http://www.knesset.gov.il/MMM/data/docs/m01577.doc>
- צפונה, 2008. שמים את הצפון במרכז: תוכנית לפיתוח הצפון – מגורים, תחבורה וסביבה, משגב: ארגון צפונה.
- קיפניס, ב', 1996. "שינויים נורמטיביים בדפוסי המגורים של האוכלוסייה הערבית בישראל מסוף שנות ה-70 ועד ראשית שנות ה-90", ביטחון סוציאלי 45: 37–53.
- קיפניס, ב', ואחרים, 1991. הדיור ביישובים הערבים בישראל: מוסלמים ונוצרים, מחקר מס' 13, חיפה: אוניברסיטת חיפה, המכון לחקר חיפה והגליל.
- קרמר, ש', 2004. "יחסי יהודים-ערבים בישראל: ההיבט של פיתוח כלכלי", ח' אבו-עסבה וש' חסון (עורכים), יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה: בעיות, מגמות, תרחישים והמלצות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- רוזנהק, ז', 1996. מדיניות השיכון והערבים בישראל, 1948–1977, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שטאובר, י', 2002. דרושים, נתניה: טורקיד.
- שי, ש', א' לזר, ר' דוכין וב' גדרון, 1999. פילנתרופיה בישראל: דפוסי תרומה והתנדבות של הציבור – דוח מחקר, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המרכז הישראלי לחקר המגזר השלישי.
- שליט, ש', 2002. "יזמות עסקית במגזר הערבי בישראל", עבודת גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה.
- שנל, י', 2004. "יחסים כלכליים בין ערבים לבין יהודים בישראל", ח' אבו-עסבה וש' חסון (עורכים), יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה: בעיות, מגמות, תרחישים והמלצות, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שנל, י', וא' פארס, 1996. בנייה רוויה ביישובים הערביים בישראל, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- שתי"ל, 2008. פרויקט ערים מעורבות שתי"ל, רמלה: שתי"ל.
- Aldrich, H., 1990. "Ethnicity and Entrepreneurship," *Annual Review of Sociology* 16: 111–135.
- Aldrich, H., and C. Zimmer, 1985. "Entrepreneurship through Social Networks," in R. Smilor and D. Sexton (eds.), *The Art and Science of Entrepreneurship*, New York: Ballinger, pp. 3–23.
- Alterman, R., 2002. *Planning in the Face of Crisis*, London: Routledge.
- Avruch, K., 2000. "Culture and Negotiation Pedagogy," *Negotiation Journal* 4 (October): 339–346.
- Birley, S., 1985. "The Role of Networks in the Entrepreneurial Process," *Journal of Business Venturing* 1: 107–117.
- Bowen, C., and L. Cupples, 1998. "A Tested Phonological Therapy in Practice," *Child Language Teaching and Therapy* 14(1): 29–50.
- Bratt, R. G., M. E. Stone, and C. Hartman (eds.), 2006. *A Right to Housing: Foundation for a New Social Agenda*, Philadelphia: Temple University Press.

- Carmi, S., and H. Rosenfeld, 1992. "Israel's Political Economy and the Widening Class Gap between Its Two National Groups," *Asian and African Studies* 26(1): 15–62.
- Carmon, N., 2002. "Housing Policy in Israel: Review, Evaluation and Lessons," in D. Nahmias and G. Menachem (eds.), *Public Policy in Israel*, London: Frank Cass, pp. 181–208.
- CEV, 2008. *Putting Volunteering on the Economic Map of Europe*, Final Report, CEV General Assembly Conference, Ljubljana, Slovenia (April 18th), Brussels: The European Volunteer Centre.
- , 2009. *Why Volunteering Matters!*, The European Volunteer Centre, http://www.cev.be/56-why_volunteering_matters!-EN.html
- EC, 2008. *Supporting Entrepreneurial Diversity in Europe: Ethnic Minority Entrepreneurship / Migrant Entrepreneurship*, Conclusions and Recommendations of the European Commissions Network "Ethnic Minority Businesses", Brussels: European Commission, Enterprise and Industry Directorate—General.
- Evans, D., and L. Leighton, 1989. "Some Empirical Aspects of Entrepreneurship," *The American Economy Review* 79(3): 519–535.
- Falah, G., 1993. "Trends in Urbanization of Arab Settlements in Galilee," *Urban Geography* 14(2): 145–164.
- Fearon, J., and D. Laitin, 1996. "Explaining Interethnic Cooperation," *The American Political Science Review* 90(4): 715–735.
- Gallant, N., and M. Tewdwr-Jones, 2007. *Decent Homes for All: Planning's Evolving Role in Housing Provision*, London: Routledge.
- Granovetter, M., 2001. "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness," in M. Granovetter and R. Swedberg (eds.), *The Sociology of Economic Life*, Boulder, Colo.: Westview Press, pp. 51–76.
- Jensen, A. R., 1969. "How Much Can We Boost IQ and Scholastic Achievement?" *Harvard Educational Review* 39(1): 1–123.
- Khattab, N., 2003. "Explaining Educational Aspirations of Minority Students: The Role of Social Capital and Students' Perceptions," *Social Psychology of Education* 6(4): 283–302.
- Khattab, N., and J. Ibrahim, 2006. "Why Are There So Few Palestinian Women in Principalship Positions?" in I. Oplatka and R. Hertz-Lazarowitz (eds.), *Women Principals in a Multicultural Society: New Insights into Feminist Educational Leadership*, Rotterdam, The Netherlands: Sense Publishers, pp. 71–88.
- Light, I., and E. Bonachich, 1988. *Immigrant Entrepreneurs: Koreans in Los Angeles, 1965–1982*, Berkeley: University of California Press.
- Maman, D., 1997. "The Power Lies in the Structure: Economic Policy Forum Networks in Israel," *British Journal of Sociology* 48(2): 267–285.
- , 2000. "Who Accumulates Directorships of Big Business Firms in Israel? Organizational Structure, Social Capital and Human Capital," *Human Relations* 53(5): 603–629.
- , 2001. "The Organizational Connection: Social Capital and the Career Expansion of Directors of Business Groups in Israel," *Social Science Research* 3: 578–605.
- Morris, J., and M. Winn, 1990. *Housing and Social Inequality*, London: Hilary Shipman.
- Pancer, S. M., and M. W. Pratt, 1999. "Social and Family Determinants of Community Service Involvement in Canadian Youth," in M. Yates and J. Youniss (eds.), *Community Service and Civic Engagement in Youth: International Perspectives*, Cambridge, UK: Cambridge University Press, pp. 32–55.

- Salamon, L. M., S. W. Sokolowski et al. (eds.), 2004. *Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector*, II, Bloomfield, Conn.: Kumarian Press.
- Schnell, I., 1994. *Perceptions of Israeli Arabs Territoriality and Identity*, London: Avebury.
- Schnell, I., and M. Sofer, 2002. "Unbalanced Embeddedness of Ethnic Entrepreneurship: The Israeli Arab Case," *International Journal of Entrepreneurship Behavior & Research* 8(1–2): 54–68.
- Schnell, I., M. Sofer, and I. Drori, 1995. *Arab Industrialization in Israel: Ethnic Entrepreneurship in the Periphery*, Westport, Conn.: Praeger.
- Schwartz, A. F., 2006. *Housing Policy in the United States: An Introduction*, New York: Routledge.
- Sofer, M., and I. Schnell, 2000. "The Restructuring Stages of Israeli Arab Industrial Entrepreneurship," *Environment and Planning A* 32(12): 2231–2250.
- Waldinger, R., H. Aldrich, and R. Ward, 1990. "Opportunities, Group Characteristics and Strategies," in idem (eds.), *Ethnic Entrepreneurs: Immigrant Business in Industrial Societies*, California: SAGE.